

Anyák és lányok*

Neményi Mária és Kende Anna

Személyes előhang

Sosem tagadtam, hogy szociológiai-szociálpszichológiai kutatásaim témái valamiképpen mindig személyes érintettségből születtek. Olyan absztrakt tudományos fogalmak, mint amilyen a konverzió, a szociális reprezentáció, az előítélet, vagy olyan társadalmi jelenségek, mint amilyen az újrarahasodás, a válás, a családon belüli erőviszonyok alakulása, mindig úgy kerültek érdeklődésem homlokterébe, hogy egyúttal magamat is fürkészhettem: milyen mértékben hasonlítanak élményeim azokéhoz, akiket úgymond objektíven vizsgálhatok. Kérdőívek, kváziexperimentális vizsgálatok vagy mélyinterjúk készítése közben azt a kényelmes pozíciót foglalhattam el, hogy az önvizsgálat nárcizmusa helyett társadalmi jelenségeket kísérlek meg kibontani, miközben arra is lehetőségem nyílik, hogy a magam helyzetén elgondolkozzam. Így talán nem fordulatot, csak a személyesség felé tett újabb közeledést jelentett az a kutatás, amely a női szerep szociális konstrukcióját kívánta az átélt életsorsok felől megvizsgálni, a narratív identitás fogalmát mélyinterjúkból kibontani.

Huszonkét volt osztálytársamat toltam tehát magam elé, őket beszélgettem, egy olyan tablát készítettem, amelyre az én fényképem is fölkerülhetne, ha más állt volna a kamera mögé. Távolítás? Tudományos objektivitás? Fölösleges rejtőzködés? Bizonyos szakmai normáknak való megfelelés vágya? Nyilván mindez együtt igaz, ha megpróbálom rekonstruálni a „kutatás” megszületésének pillanatát. Ötvenévesen, egy szimbolikusan tűnő életkorban, amikor végre le kell számolni azokkal az illúziókkal, hogy akár a magán-, akár a nyilvános élet különösebben újfajta perspektívákat kínálhat, amikor az addig megszerzett tapasztalatok, ismeretek, elkötelezettségek már nagymértékben kijelölik az ember mozgásterét, de ugyanakkor még ereje teljében van ahhoz, hogy előrukkoljon valami olyasmivel, amit meggyőződése szerint éppen ő tud a legjobban, és azt mások számára felkínálja, ötvenévesen tehát, egy idegen város utcáin sétálva pattant ki a gondolat: a már sokszor nekem szegezett kérdésre – mit tett az államszocializmus a nőkkel – úgy fogok válaszolni, hogy a legilletékesebbeket, az 1945–1946-ban születetteket, az én generációmát szólalatom meg. Nő-

* Ez a tanulmány az OKTK támogatásával lefolytatott, „A női szerep szociális konstrukciója – Két generáció női szerepre vonatkozó felfogásai” című kutatás alapján készült. Az idősebbik generáció tagjaival készült interjúk feldolgozására épült Neményi Máriának az Új Mandátum Kiadónál a közelmúltban megjelent könyve, a *Csoportkép nőkkel*. Bizonyos szövegrészeket abból a tanulmányból emeltünk át jelen, a két generáció körében nyert tapasztalatainkat összehasonlító cikkünkbe.

ket, akik egy mára lezárult korszak teljes értékű hirmondói, nőket, akik biológiai nőiségük – termékenységük – lezárult periódusát tudhatják a hátuk mögött, nőket, akik semmiben nem különlegesek, csak abban, hogy mindenki másnál kézenfekvőbb velük intim és bizalmas beszélgetést folytatni, mert legérzékenyebb életkorunkban, kamaszkorunkban négy évet együtt töltöttünk el. Semmi máshoz nem hasonlítható az az interjúhelyzet, amikor a kérdezett érett arcában, cigarettától megvastagodott hangjában, szülésektől, betegségektől vagy egyszerűen a kortól megváltozott testében hirtelen a matrózruhas gimnazista lány tűnik elő, mert a beszélgetések akkor félbehagyott fonalát szövi tovább a kései interjú. Ezután már gyerekjáték módszertani igazolását adni annak, miért éppen a kamaszkor az egyik fő elrugaskodási pontja a beszélgetéseknek. Ez a kamaszkor a hatvanas évek elejére esett, a gyermekkor szűk és sötét ötvenes éveikhez képest a kádári konszolidáció hamis, de néha mégis vonzó ígéreteinek és a felnőttkorra vonatkozó reményteljes anticipációknak sajátos kombinációját kialakítva, amikor a majdani női élet nem a korlátokról, hanem a magánéletben is és a pályán is a szabad választásról szólt. Ami azután történt, az egyszerre társadalomtörténet és egyéni élettörténet, amelyből a női szerep konstrukciójára fókuszáló kérdező bőségesen bányászhatja elő azokat az építőköveket, amelyeket relevánsnak tart az adott korszakban felépített női sorsok megértéséhez.

Amilyen szembeütő volt a kontraszt az általam megkérdezettek szemében saját női életük és anyáik nőszerepe között, olyan kézenfekvő volt megkérdezni azt is anyává lett osztálytársaimtól, mi az, amit továbbadtak, hogyan látják saját fiaik-lányaik életét nemi szerepük szempontjából. Ennél a pontnál megint csak sajátos alkalom nyílt a személyesség és a távollátás, objektiválás ambivalenciájának keresztülvágására. Talán nem véletlenül, de úgy történt, hogy felnőtt lányaim pályaválasztásukban az anyai utat követték. Kende Anna, aki a fiatal generáció körében végzett kutatást folytatta, az én középső lányom. Olcsó magyarázat lenne eme összefüggés miatt azt feltételezni, hogy anyák és lányok nemzedéke ebben a váltásban szorosabb kontinuitást hordoz, mint amelyet a megelőző generációk története mutatott. A hetvenes évek elején született lányoknak felnőve megint csak azzal kellett szembenéniük, hogy a rendszerváltozás utáni Magyarország más feltételeket kínál számukra, mint amilyenekre a szülők nemzedéke fölkészítette őket. Ha a kutatók esetében történetesen anya és lánya képes volt is azonos célt maga elé tűzve, azonos szakmai megfontolásokat követve, azonos módszerrel olyan vizsgálatot folytatni, amely generációjának nőtagjairól szólt, maguk a megszólaltatottak igencsak jellegzetesen különböztek egymástól. Miután külön-külön dolgoztunk, és nem volt célunk a szükségesnél jobban összehangolni elemzési módszereinket, nem véletlen, hogy nem is sikerült azonos kategóriákat használnunk az egy-egy generáció körében folytatott interjúk csoportosítására. Nemcsak a két nemzedék meginterjívolt képviselői tértek el egymástól, hanem maguk a kérdezők sem látták azonos perspektívából az általuk fölített történeteket. Számomra – bizonyítási kényszerből? – az elemzés során elkülönített csoportok mindegyikében felfedezhető egalitárius ideál, valamint a férfi és női esélyek közötti tényleges különbség megélésének és megítélésének különböző variációi jelentették a csoportképző kritériumot. A fiatal generáció – a tagjai közül kikerült kutató olvasatában – nem interiorizálja a dilemmát, az ambivalenciát, a családi és karrierszerepek közötti választás antagonizmusát, hanem már ideáljaiban is két különböző világ felé orientálódik. Ha nem is mindig éteri tisztán, de jól kirajzolódnak az „emancipáltak” és a „konzervatívok” csoportjai, egyúttal arra is választ adva, lehet-e tovább folytatni az anyák kétségbeesett erőlködését a szerepek összeegyeztetésére. Talán megengedhetek magamnak annyi szubjektivitást, hogy bevalljam, sokszor összeszorult a szívem egy-egy interjú olvasásakor, amelyben a soha nem ráérő, dolgozó, elfoglalt és szétszórta, elveit csak óvatosan hangoztató, a tekintélyelvűség látszatát is elkerülni igyekvő anya figurája rajzolódott ki, akinek a gyereke viszont a stabilitást, az otthonosságot, a csakis az ő számára fenntartott fontossá-

got hiányolta. Lehet, hogy az ilyen tapasztalatok okozta rossz lelkiismeret terhét csökkenti a történeti-társadalmi kontextusba ágyazott, szaktudományos módszerekre támaszkodó emlékezés?

Neményi Mária

* * *

Ha a magam esetében nem is kell efféle elhanyagoltságról beszámolnom, a saját gyerekkorom felnőtt fejjel történő rekonstrukciója során szükségszerűen előtűnik az általunk leírt női szerepek összeegyeztetésének igyekezete saját szüleim és a környezetemben felnövekvő kortársaim szülei körében. Az indíttatást a kutatásban való részvétellel azonban semmiképpen sem a szülői modell ambivalenciája adta, hanem a számomra idegennek tűnő – én szívesebben használnám itt, hogy kétségbeesett – választás kényszere a tradicionális és az emancipált modell között. Nem úgy történt azonban, hogy észrevettem volna ezt a választási kényszert, és azután szerettem volna az osztálytársaimmal készített interjúkon keresztül megfigyelésemet demonstrálni, hanem éppen az osztálytársaimnál figyeltem föl először erre a jelenségre. Az ötéves érettségi találkozó igazán nem tartozik a legnevesebbek közé, és nem is gondolná az ember, hogy igazi meglepetéseket fog tapasztalni a néhány év elteltével. Körülbelül sejtettem, hogy ki-ki hol tanult tovább, hányadik próbálkozásra vették föl az egyetemre, helyel-közzel még azzal is tisztában voltam, hány osztálytársam ment férjhez, szült gyereket. E téren nem érhetett meglepetés az osztálytalálkozón.

Az egyetem utolsó évében már közel négy éve foglalkoztam a „gender” témájával, és épp-hogy csak kezdtem letérni a „biológia vs. kultúra” megközelítésekről, politikai szempontból pedig a „munka vagy család” kérdés körüljárásáról. Ekkoriban minden igyekezetemet annak szenteltem, hogy egy komplexebb megközelítésmódot találjak a nemek témaköréhez, átlássam a biológiai és társadalmi nem elválaszthatatlanságát, kölcsönösségét, illetve totális cáfolatát. Ennek a megközelítésmódnak az érvényességében is megingatott az a bizonyos találkozó.

Az osztálytalálkozó tehát körülbelül erre az időszakra tehető a saját időszámításom szerint. Első meglepetésként észrevettem, hogy a társalgás erővonalai nem aszerint alakultak, hogy kik voltak korábban jó barátnők/barátok, illetve azok, akik a négy év alatt egyetlen szót sem szóltak egymáshoz. Ebbe természetesen magamat is bele kellett hogy értem, ugyanis valóban volt olyan osztálytársam, akivel gyakorlatilag az osztálytalálkozón beszéltem először: Kellemes meglepetésként is értékelhetném ezt, hiszen elmúltak a korábbi előítéletek. Azonban fölfigyeltem arra, kik azok, akik(ke)l „családi” témákról diskurálnak, és kik beszélnek „karrier” témákról. Úgy tűnt, hogy kétfelé szakadt a csoport. Aminek nyoma sem volt a négy év alatt, hirtelenjében magától értetődő valóság lett mindenki számára. Számomra, aki éppen a tanulmányaim miatt az átlagnál talán érzékenyebb vagyok az ilyen jelenségekre, semmi esetre sem volt magától értetődő, hogy választani kell emancipált és tradicionális életvitel között, annak ellenére, hogy magamat nem lenne nehéz besorolnom az egyik csoportba. Megdöbbentő és elgondolkodtató volt e 23–24 éves fiatal nők, az osztálytársaim kétféle életvitel felé sodródása. Amikor fölvetődött e kétkategoriós kutatásnak az ötlete, erős késztetést éreztem magamban arra, hogy a saját életemhez ennyire közel álló témát válasszak, és így a minta kiválasztásáról sem kellett sokat vitatkoznunk.

Amikor hozzáláttam a kutatáshoz, az osztálytalálkozó tapasztalatai ellenére azt reméltem, hogy a tradicionális/emancipált értékrend dichotómiájánál árnyaltabb struktúra rajzolódik majd ki az interjúkból, hiszen akkor még nem volt sejtésem arról, hogyan gondolkodnak volt osztálytársaim gyermekkorukról, szüleikről, az életpályájukat érintő döntésekről.

Bár az elkészült interjúk sokfélék voltak, és számtalan számomra releváns, a tanulmányból mégis kényszerűen kimaradt véleményt, élményt tartalmaztak, mégis szembetűnő és koherens csoportok elkülönítését tették lehetővé. Ezeket összehasonlítva az anyai generáció interjúival és nem túl szigorúan kialakított csoportosításával, a kutató (vagy a kutató lánya) nem tudja elkerülni, hogy ne egyfajta, szülővel szembeni ellenállásként interpretálja azt a jelenséget, hogy a fiatal generáció igénye az egyértelmű választás, míg az idős generáció a többféle lehetőség szintézisét igyekszik megvalósítani.

Kende Anna

Bevezetés

Szociológus kutatók többször megkísérelték a második világháború utáni magyar társadalomtörténet eseményeit a nők szempontjából elemezni, a szocialista típusú modernizáció, egalitáriánus ideológia erőszakolt és ellentmondásokkal teli hatását vizsgálni az elmúlt évtizedekben szocializálódott női generációk szerepfelfogásában és szerepviselkedésében.¹ Ezek a próbálkozások a közelmúlt történelmi eseményeire, demográfiai tényekre, a család- és nőpolitika, a munkaerő-politika, valamint a szociálpolitika változó törvényeire, intézkedéseire és intézményeire, a korabeli tudományos és publicisztikai vitákra, valamint kutató-sokra támaszkodtak, és csak hipotetikus választ tudtak adni arra a kérdésre, miért nem került be a közgondolkodásba, a társadalmi diskurzusba a „nőkérdés”, miért nincs Magyarországon nőmozgalom. A posztoszocialista átalakulást a nők szempontjából vizsgáló külföldi elemzők² megállapításához hasonlóan általában az a feltételezés fogalmazódott meg, hogy az államszocializmus feltételei között a magánélet fontossága felértékelődött. Míg a feminizmus nyugati harcosai a férfiak által uralt patriarchális társadalmi struktúra, intézményrendszer, szokások és normák megváltoztatását tűzték ki célul, és ellenfelükként a gazdasági, politikai, ideológiai, tudományos és médiahatalmat uraló férfiakat jelölték meg, a kelet-közép-európai nők nem az egyes speciális társadalmi viszonylatokban, hanem az onnipotens, a közélet minden szférájába behatoló és azt meghatározó politikai hatalomban látták ellenfelüket. A család, bár nem maradt érintetlen a kívülről-felülről érkező, az életformát, életstratégiát is befolyásoló, olykor drasztikus intézkedések során, mégis mentsvárként működött tagjai számára. Férfiak és nők egyformán voltak kiszolgáltatottjai vagy olykor hasznélvezői az ideológia vezérelte, de gazdasági kényszerekkel kierőszakolt, nagyszabású, ám törvényszerűen kudarcot vallott, történelmileg zsákutcának bizonyuló rendszernek. A szocializmus erőszakolt modernizációs stratégiája női generációk sorát „emelte fel” a férfiakkal egyenlő szintre az iskolázottság, munkavállalás terén, és a női foglalkoztatottság látványos emelkedése a családot támogató intézményrendszer egyre teljesebb kiépítését tette szükségessé. A nyugati nőmozgalmak célkitűzései a szocialista országokban, így Magyarországon is megelőlegezett, de felülről bevezetett és az érintettek többsége által – legalábbis a kezdeti időszakban – kényszerként megélt, ezért ambivalensen megítélt változások voltak (Neményi és Tóth 1998). Ugyanakkor a foglalkoztatottságra, iskolázottságra, politikai részvételre vonatkozó adatok mélyebb elemzése azt mutatja, hogy a nők többsége szegregált, alacsony presztízsű, az ún. női tulajdonságokra épülő, azaz nemcsak a tudást és munkaerőt, hanem az egész személyiséget igénybe vevő pályákon helyezkedett el, mintegy rekonstruálva

¹ Lásd például Cseh-Szombathy 1991; Neményi 1996; Pongrácz és S. Molnár 1997.

² Funk és Mueller 1993; Marody 1993; Haney 1994; Rueschemeyer 1994; Basu 1995.

a családon belüli munkamegosztás hagyományos mintáját. Arról viszont kevés empirikus kutatásra alapozott ismeretünk van, hogy a nyilvános szférában megváltozott erőviszonyok hogyan hatottak a privát élet férfi–nő kapcsolataira, magára a női szerep tartalmára.³

Ezt a hiányt kívánta csökkenteni kutatásunk, amelyben két női generáció tagjaival készült mélyinterjúk segítségével a személyesen átélt nőszerep kérdéseire kívántunk fókuszálni. A kutatás elméleti hátterét a *női identitás szociális konstrukciós felfogása* jelenti, amelynek alapján a nem társadalom által előállított fogalmához történő egyéni viszonyulás értelmezhető. Az a folyamat tehát, amelynek során a társadalom tagjai saját specifikus társas környezetükben, pszichológiai, kulturális és társadalmi közegükben felnöve, ezek együttes hatásainak eredőjeként jutnak el oda, hogy egyéni módon viszonyuljanak azokhoz a jelenségekhez, amelyek egy adott korban meghatározzák, mit jelent nőnek vagy férfinak lenni.

A legtöbb feminista irányzat fókuszában a biológiai nemre ráépülő *gender*⁴ (a nem mint társadalmilag konstruált kategória) fogalma áll. A *gender* olyan konstrukciónak tekinthető, amely az egyes személyek számára elvárás mintákat állít föl, a mindennapi élet társas folyamatait szabályozza, és beépült a társadalom alapvető intézményeibe: a gazdaságba, az ideológiába, a családba, a politikába (Lorber 1994). A női nemet konstruáló feltételek közé tartoznak a *fizikai-biológiai adottságok*, amelyekre minden kultúrában szabályok épülnek, és jelentések települnek. Ilyen a nők esetében a menstruáció, a terhesség, a szülés, a szoptatás – vagyis azok a folyamatok és tevékenységek, amelyek a közvélekedés szerint a férfi–nő megkülönböztetés elsődleges alapját képezik. A szaporodással kapcsolatos testi különbségek a *heteroszexualitás intézményesítéséhez* is hozzájárulnak. Ezáltal a nő sorsa a férfival való viszonyban határozódik meg. A *munka nemi alapon történő megosztása*, a gyermekgondozás mint elsősorban női feladat más és más módon valósul meg a különböző korokban, különböző kultúrákban. De ha létrejön a munkamegosztás, kialakítja azokat a tárgyi-környezeti feltételeket, intézményeket, gyakorlatokat, amelyek az adott kultúrán belül a „valóságot” jelentik.

Mélyinterjúkra alapozott empirikus kutatásunkban tehát azt kívántuk megvizsgálni, hogyan jön létre az egyes személyek életében a nőiség, hogyan értelmezik a személyek a társadalom nemekre, így önmagukra vonatkozó diskurzusait, hogyan befolyásolja a pozíciók felvételét a nem konstrukciójának személyes aspektusa, tehát mit jelent az egyes individuumok számára a nem. A magyar társadalom második világháború utáni történelme két, egymást követő női nemzedékének tagjaival folytatott beszélgetéseink szándékunk szerint azt szolgálták, hogy a fenti elvont kérdést az átélt tapasztalatok hitelesen megválaszolják. Meggyőződésünk szerint a nemi identitás narratív természetét, a különböző bonyolult társadalmi hatótényezők és a saját, személyes tapasztalatok által felépített, a nemi szerepekre vonatkozó szociális reprezentációk feltárását ez a vizsgálati módszer képes a legérzékenyebben és leghitelesebben elvégezni.

Az a folyamat, amikor valaki – akár interjúhelyzetben – összefoglalja önmaga történetét, a jelen és a jövő fényében folyamatosan újraszerkeszti saját múltját (László 1998: 137–145), a csoportlélektani koncepció szerint mélyen összefügg az egyén csoportazonosulásával, szociális identitásával. A személy tehát élete során, másokkal való folyamatos interakciók-

3 Lásd például: *A család hatása a társadalom szerkezetére és a társadalmi mobilitásra* című, a szocialista akadémia együttműködésének keretében végzett összehasonlító kutatást, amelynek magyarországi – 14 éves gyerekek és szülei reprezentatív mintáján lefolytatott – kérdőíves vizsgálata többek között a családi szerep- és tekintélyviszonyokra vonatkozott. Kutatási zárójelentés, témavezető: Neményi Mária, 1982–1985.

4 A szövegben a „gender” szót használjuk, mint a magyar nyelven a téma művelői körében elterjedt és elfogadott kifejezést, a többek között a Wessely Anna és Kim Lane Scheppelle által javasolt „genus” szó helyett (lásd Scheppelle és Wessely 1997).

ban, csoport-hovatartozásának fényében építi föl saját, társadalmilag körülírt, mások által szünet nélkül kontrollált szerepviselkedését, megalkotja és viselkedésével, cselekedeteivel „kivitelezi” az adott szerepre vonatkozó szociális reprezentációját. Amikor élete eseményeiről beszámol, úgy válogat saját történetei közül, hogy azokat a mozzanatok, azokat a fordulatokat emeli ki, amelyek számára relevánsak mai, aktuális identitása szempontjából. Az én-ről szóló elbeszélések során igyekszik koherens kapcsolatokat létesíteni élete különböző eseményei között. Ahhoz, hogy saját magát, viselkedését megértse, öntudatlanul is társadalomtörténeti keretbe ágyazza emlékeit. A narratív identitás elmélete szerint az élet-történet elmesélése nem egy független személy egyéni cselekedete, hanem kölcsönösen egyberendezett, egymást támogató társas hatások eredménye (Gergen és Gergen 1992: 127–172).

Amikor arra vállalkoztunk, hogy *a női szerep szociális konstrukcióját* életrajzi narratívák segítségével tárjuk föl, olyan támpontot kerestünk, amely a mégoly kis mintát is valamilyen módon homogenizálni képes. Arra törekedtünk, hogy találjunk valami olyan közös mozzanatot, tapasztalatot, a kiválasztott minta minden egyes tagját érintő, azonos élményekből származó hatásrendszert, amely az egyedi élettörténeteket egyaránt, még ha nem is egyformán, befolyásolhatta. Ezért a mintát egy-egy gimnáziumi osztály ma már felnőtt tagjaiból választottuk, akik a két egymást követő generációhoz tartozó kutatók saját osztálytársai voltak.

Módszertani érvekkel is szükséges megindokolnunk, miért esett választásunk éppen saját osztálytársainkra. Az életútra vonatkozó mélyinterjú kutatási módszer alapfeltétele, hogy a kérdező és az interjúalany között olyan viszony alakuljon ki, amely lehetővé teszi a válaszok őszinteségét, azt, hogy a beszélgetés folyamán előhívott emlékek, élmények, nézetek és magyarázatok válogatás és a vélt elvárásokhoz való alkalmazkodás belső kényszere nélkül, spontán módon fogalmazódjanak meg, azaz az interjúalany életrajzi narratívája lehetőség szerint ne a kérdező – és rajta keresztül a külvilág – számára megszerkesztett történet, hanem az interjúalany adott időpillanatban hitelesnek átélt önbemutatása legyen. Az általunk megszólaltatottak véleményünk szerint a mélyinterjú bizalmi légkörének, kellő intimitási fokának kialakítása szempontjából a közelség és távolság optimális metszetében foglaltak helyet.

Az elkészült interjúk elemzése tematikus szempontból az interjúk vázához – a ha nem is azonos sorrendben, formában és minden esetben teljes körűen, de mégis nagyjából követett kérdéssorhoz – igazodott. A nyitó kérdés volt az egyetlen, amit a beszélgetés elején következetesen azonos formában tettünk föl mindenkinek: „Ki vagy te most, hogyan jellemeznéd magad?” Az önjellemzésre való felszólítás után többnyire az a kérdés következett: „Mit gondolsz, miért lettél ilyen? Milyen hatásokat tartasz döntőnek az életed alakulása szempontjából?” Miután a válaszoló belátása és megítélése szerint a sorsdöntő hatások többnyire a gyermekkori családból, kisebb részben a pályaválasztást meghatározó iskolából vagy épp magából a szakmai pályafutásból, sok esetben pedig a párválasztásból, a férfi–nő kapcsolat alakulásából származtak, ezek a témák nagy súllyal szerepeltek az interjúkban. A kamaszkornak kitüntetett figyelmet szenteltünk a beszélgetésben. Megpróbáltuk rekonstruálni azokat a vágyakat, elképzeléseket, anticipációkat, amelyek a felnőtt életre vonatkoztak, és szembesíteni próbáltuk őket a ténylegesen megélt életúttal. A felnőtt élet értékelésében a szexualitás, a férfi–nő viszony, a családi élet, illetve a család és a munka, a női szerep és a szakmai pályafutás kapcsolata voltak kitüntetett témái a beszélgetésnek. Arra biztattuk válaszolóinkat, hogy saját élettapasztalatukon átszűrve, saját élményeik segítségével, de némi általánosító értékelést adjanak. Szerettük volna megtudni, hogy férfiak és nők viszonyát, esélyeiket, lehetőségeiket válaszolóink inkább a korszakkal, a rendszerrel, a régióval vagy éppen a társadalmi hierarchiában elfoglalt hellyel hozzák-e összefüggésbe, vagy pedig a tapasztalt különbségeket univerzális jelenségnek tekintik-e. Kíváncsiak voltunk arra is, hogyan értékelik életük egészét egyrészt generációjuk, másrészt nemük viszonylatában. Végül

a nők társadalmi helyzetét globális perspektívából közelítettük meg. Itt azt vártuk, hogy a nők és férfiak társadalmi szerepének általános megítélésére vonatkozó vélemények kapcsán törnek majd felszínre a sztereotipikus nézetek, a torzítottan átvett képek, azok az uralkodó vagy éppen marginális elképzelések, amelyek erősen befolyásolják mind a saját életük alakulását, mind a társadalomban fennálló nőképet.

Az interjúk elemzése során a tartalomelemzésben jól ismert „hagyományos” módszert alkalmaztuk. Az egyes tematikus csomópontokat végigkövetve az összesen 42 mélyinterjú alapján megkíséreltük feltárni azokat az azonosságokat, amelyek válaszolóink életútjának alakulására hatottak, és egyúttal felfedezni azokat a különbségeket, amelyek vagy külső, tehát történelmi-társadalmi, vagy interszempersonális, társas kapcsolatokon keresztül ható, vagy pedig individuális, magából a személyiségből fakadó tényezőkként a mégoly kis mintát is strukturálták. A tartalmi kategóriák mentén a minta almintákra bontására is lehetőség nyílt, hiszen nem lehetett nem észrevenni azokat a jellegzetes összefüggéseket, amelyek a válaszolókat az egyes témák föllevenítésekor, kifejtésekor vagy éppen elkerülésekor irányították. Az interjúterv vázának tematikus végigkövetése vezérfonalat szolgáltatott az elemzéshez, amelynek végeredményeként a női szerep felépítése szempontjából a generációkon belül elkülönülhettek egymástól az eltérő csoportok.

Két osztály – két nemzedék

Az interjúk készítésének idején, 1997-ben az idősebbik generáció mintájában megszólaltatott huszonnégy 50–51 éves nő mindegyike aktív dolgozó, többségük – általában egyetemi – diplomás. Csak hárman nem szereztek felsőfokú végzettséget, de valamiféle szakképzettséggel ők is rendelkeznek. Hárman a zenei pálya különböző szinterein tevékenykednek, közülük ketten nemzetközi mércével mérve is jelentős karriert értek el pályájukon. Kilencen bölcsész (többnyire nyelvszakos) diplomájukkal elsősorban a tanári pályán helyezkedtek el, de könyvtáros, tévés szerkesztő, tolmács és logopédus is került ki közülük. Ketten az orvosi, ketten a közgazdasági egyetemet végezték el. Voltak, akik érettségi után azonnal munkába állva, dolgozóként szerezték meg szakképesítésüket, így váltak röntgenasszisztenssé, külkereskedővé, építésszé vagy éppen könyvelővé. A rendszerváltozás több ízben is befolyással volt a munkautak alakulásában, de két esetben radikális fordulatot hozott, amikor is a korábban alkalmazotti körben foglalkoztatott munkavállalókból vállalkozó, üzletember lett.

Interjúalanyaink többsége teljes családban nőtt fel, csak hármójukat nevelte megözvegyült vagy elvált anya. Ugyanakkor négyen is arról számoltak be, hogy első éveiket nem szüleik, hanem nagyszüleik családjában töltötték. A háború utáni történelem: a megtorlások, ill. a megtorlásoktól való félelem vagy éppen a nélkülözés adott magyarázatot erre, az érintettek által meghatározónak tekintett szülői döntésre. Csak egyetlen „egyke” volt közöttük, tizenegyen másodmagukkal, heten harmadmagukkal nőttek fel, két családban négy, egyben pedig hat gyermek nevelkedett.

A gyermekkori családokban az anyák többsége nem dolgozott. Tizenhárman számoltak be arról, hogy édesanyjuk egyetlen és meghatározó feladata a család, a háztartás ellátása volt. Ezek közül az anyák közül csak négyen rendelkeztek szakmával vagy diplomával házasságkötésükkor, de mindaddig nem gyakorolták szakképzettségüket, amíg iskolás gyermek neveléséről gondoskodtak. Ezzel szemben kilenc édesanya közül négyen képesítésük birtokában, a többiek anélkül, de már a válaszolók gyermekkorában is végeztek pénzkereső munkát. (A dolgozó anyák gyermekei közül kerültek viszont ki azok, akik nem a szülői házban, hanem nagyszülőknél – a háztartásban tevékenykedő nagymamával – nevelkedtek.)

A mintában megszólaltatottak többsége, tizenöten házások, de közöttük csak tizenegy él ma is első házasságában, három válaszoló második, egy pedig negyedik házasságában él. Ketten elváltak, egy a válaszolók közül megözvegyült, négyen soha nem házasodtak meg. Ez utóbbiak közül ketten ma is a szülői családban élnek, ketten pedig önállóan.

Néhány szembeszökő különbség kínálja az összehasonlítás lehetőségét a szülői és a megszólaltatott, idősebb generáció tagjai között. Az anyák többsége otthon – a vizsgált nemzedék tagjai mind munkában. Az anyák túlnyomó többsége életre szóló házasságban – a mi interjúalanyainknak éppen csak fele az első házasságban. Válások és újraházasodások vagy együttélés, hosszan tartó élettársi kapcsolat mint a tradicionális házasság létező alternatívái színesítik a megszólaltatott generáció tagjainak választott életformáját. A gyermekkori családokban összesen hatvan gyermek nevelkedett, 22 interjúalanyunknak együttesen épp csak feleannyi, harminc gyermeke van. Csupán hármuknak van három, hetüknek két gyermeke, heten egy gyermeknek adtak életet, öten pedig gyermektelenek.

A második kiválasztott nemzedék – az idősebb mintát képviselő női generáció potenciális gyermekei – azt a fiatal korosztályt reprezentálja, amely ma éppen a pályaválasztás, családalapítás küszöbén áll, tehát amikor ezek a folyamatok még nyitottak, alakulnak, viszont kellő jelentőséggel bírnak a megkérdezettek számára. Ez a generáció egyúttal éppen a rendszerváltás éveiben került azok elé az életet hosszú távon meghatározó választások és döntések elé, amelyeket a társadalom politikai-gazdasági szerkezetében és domináns ideológiájában bekövetkezett változások nagymértékben érinthetnek.

1997–1998-ban, a vizsgálat lefolytatásának idején a húsz megkérdezett személy 24–25 éves volt. Négyen közülük már férjhez mentek, hármójuknak már gyereke is van, egy válaszoló pedig terhes volt az interjú készítésekor. Az interjúkészítés idején az anyák mindegyike gyesen volt. Ketten egygyermekesek, a másik két anyának két, illetve három gyermeke van. Az osztály tagjai a gimnázium után egy kivétellel mind továbbtanultak. Eddig tízen szereztek egyetemi vagy főiskolai diplomát, ketten végeztek el valamilyen képesítést adó tanfolyamot, és nyolcan járnak jelenleg is felsőoktatási intézménybe. Talán érdemes megemlíteni, hogy hárman végezték el a jogi egyetemet, és végzi azt jelenleg egy, öten végeztek-végeznek tanári, tanítói képesítést adó pályán. Egyikük a műszaki egyetemen végzett, egy másik az államigazgatási főiskolán, hárman a bölcsészkarra járnak, és egy készül gyógyszerésznek. Nyolcan dolgoznak főállásban, mindannyian szakmájuk területén.

Tizenöt válaszoló szülei felsőfokú végzettségűek, négy esetben az egyik szülő végzettsége technikai, míg a másik egyetemi vagy főiskolai diplomát szerzett. Ezekben az esetekben rendre az anyának volt alacsonyabb végzettsége, csak egyetlen olyan családot találunk, ahol mindkét szülő középfokú végzettséggel rendelkezik. Tizenöt esetben élnek együtt ma is a szülők, három esetben halt meg az egyik szülő még a válaszoló 18 éves kora előtt (egy esetben az anya és két esetben az apa), és két helyen fordult elő válás még a gyerekkor idején. A családok többségében (13 válaszolónál) két gyermek nevelkedett, három esetben nincsen testvére, négy esetben pedig két testvére van a megkérdezettnek. Mivel dolgozó anyákról van szó, érdemes szemügyre venni azt is, hogy az anya mennyi időt töltött otthon a szülést követően (amelyre részletesebben is visszatérünk az anyamodellek tárgyalása kapcsán). Öt válaszoló anyja több mint hét évet töltött otthon. Egy kivétellel a több gyerek születése miatt maradhattak az anyák ilyen hosszú ideig gyesen, de volt olyan anya, aki bedolgozást vállalt, hogy a gyese után is otthon lehessen a gyerekeivel. Szintén öt anya töltött el otthon kettő és négy év közötti időt, és nyolc anya volt otthon kevesebb mint másfél évig. Két interjúalany nem tudott pontos választ adni, de mindkét esetben arról van szó, hogy az anya sokat volt otthon, elsősorban kötetlen munkája miatt. Tízen említették azt, hogy a háztartás tagjaként a nagymama vagy egy nagynéni aktívan részt vett a nevelésben, ezzel a legtöbb esetben felváltva az anyát. Ezekben az esetekben az anya összes gyerekével három évnél rö-

videbb időt töltött otthon. A megkérdezetteknek éppen a fele járt bölcsődébe, a többiek vagy az anyával, vagy az említett rokonokkal töltötték az első három évet. Óvodába mindenki járt hároméves kortól. Összességében megállapítható, hogy a korról általánosan elmondottak nyomon követhetők mind a szülők, mind a megkérdezettek adatainak feltárásakor, de észrevehető az is, hogy értelmiségi családokról beszélünk, amelyek a szocializmus és poszt-szocializmus éveit is sajátosan élték meg.

A kutatás eredményei

Az idősebbik nemzedéket olyan generációnak látjuk, amely hidat képez két világ között. Szüleik a második világháború előtt váltak felnőtté, és törvényszerűen radikális fordulatot hozott mindannyiuk életében a felszabadulás, a szovjet csapatok „ideiglenes” itt-tartózkodása, Magyarország szocialista útra lépése, a Rákosi korszak beköszönő diktatúrája. A fordulat persze mindenkinek mást jelenthetett: felszabadulást, egy igazságos élet ígérését, a születés alapján elrendelt pályákról való letérés esélyét vagy éppen megtorlásokat, hadifogságot, a vagyon elvesztését, a társadalmi státusz radikális megváltozását. Az első kiválasztott nemzedéket olyan szülők nevelték tehát, akiknek korábban felhalmozott tudása, elveik, értékeik, azok a célok, amelyeket nevelőként megfogalmaztak, személyiségük, amelyet gesztusaikban, viselkedésükben, beszédstílusukban, vágyaikban és eszményeikben szándékosan vagy öntudatlanul folyamatosan közvetítettek, óhatatlanul ellentmondásba került(ek) a korszak domináns szocializációs hatásaival. A szocialista típusú modernizáció minden kelléke az új világ hathatós üzeneteit hordozta: a nagyarányú iparosítás, a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a családi gazdaságok szétzúzása és az ezzel együtt járó nagyfokú földrajzi és társadalmi mobilitás, a munkavállalás kötelezővé tétele, de még például az iskolai kurrikulumok is, amelyek a szocialista Magyarországon szükséges tudástípust és tudástartalmat hivatottak közvetíteni.⁵ Ha összekötő hídnak nevezzük a 45-ösök nemzedékét, azért tesszük, mert tagjainak törvényszerűen kellett szembesülniük azzal, hogy éppen az ő generációjuk nőtt, ért bele abba az új korszakba, amely vadonatúj keretekkel szolgált formálódó identitásukhoz. Nőként vagy férfiként, magyarként vagy cigányként, túlélő zsidóként vagy a lakosságcseré által Magyarországra telepített emberként, bármely korábbi társadalmi osztály kiürült hagyományainak kereteit megöröklő csoport tagjaként szocializálódott is valaki, az új társadalom keretei között azt a vonzó ígéretet kaphatta: az új rend eltörli a korábbi kötöttségeket, csoport-hovatartozásokat, a szocialista típusú modernizáció az egyenlőség felé vezet.

Feltételezésünk szerint két, egy időben ható, de egymással nagy valószínűséggel ellentmondásban álló szocializációs hatásrendszer abba az irányba hat, hogy az így nevelkedő nemzedék igazodási pontjait bizonytalanná teszi. A szülői tekintély könnyen megroppan, ha a felnövekvő gyermek azzal szembesül, hogy apja vagy anyja egy túlhaladott korszak képviselője; ha látja, hogy a szülők által vallott elvek ellentétesek azzal, amit nyilvánosan hangoztatniuk kell; ha a „kettős nevelés” szorításában meg kell tanulniuk, hogy van otthoni, és van nyilvános beszéd; ha a családi emlékek tabuvá válnak. Más esetekben viszont az aktuálisan előírt társadalmi normákat közvetítő személy – például a tanár – tekintélye kérdőjeleződik meg az otthon hangoztatott elvek tükrében. Ezek az ellentmondások a világot éppen megismerő személy számára minden bizonytalanságot okoznak. De ugyanígy

⁵ A korszakra vonatkozó, elsősorban a nők és a családok helyzetét elemző írások közül lásd például Cseh-Szombathy 1978; Ferge 1982; Kulcsár 1982; H. Sas 1984; Lőcsei 1985; Sándorné 1986; Csernák 1988.

ellentmondásokat sugallhatnak azok a szerepmodellek, amelyeket a szülők, a nevelők, a felnőtt környezet és az életkor előrehaladtával egyre nagyobb súllyal az olvasmányokból, a tömegkommunikációból származó minták közvetítenek. Feltételezésünk szerint a kétfelől érvénytelenített hatások eredménye a megzavart identitás vagy az identitásnélküliség lehet.

A szisztematikusan irányított beszélgetések burkolt célja az volt, hogy egy generáció nőtagjainak élettörténetéből kibontsuk azokat az építőelemeket, amelyek hol stabil, hol ingatag módon illeszkedtek be abba az építménybe, amelyet a női szerep szociális konstrukciójának nevezhetünk. Olyan építőköveknek kellett valamilyen módon egymásba illeszkedniük, amelyek a legkülönbözőbb helyről származtak, amelyeket a legkülönbözőbb erők formáltak és alakítottak, hogy aztán egy időben és térben meghatározott koordináta-rendszerben mégis együtt hozzák létre azt a szerkezetet, amely képes megfelelni a korban elvárt nőszerep normájának. A legkülönbözőbb családi indíttatások, az iskolai vagy egyéb intézményi hatások hol egymásnak ellentmondó, hol egymást erősítő jellege, a személyes találkozások, megtörtént események életrajzba íródó mozzanatai, a felnőtt női szerep biológiához kötődő és azon kívül eső, de mégis könnyen általánosítható tapasztalatai mind részesei annak az összhatásnak, amelynek alapján valaki képes a saját életét értékelni. Az interjúk összességét elemző kívülálló pedig sajátos tendenciákat próbál kiolvasni az egyedi történetek egyedi tanulságaiból.

Három, egymástól jól elválasztható csoport látszik kirajzolódni a huszonkét élettörténet alapján a női szerep betöltése szempontjából: az *egalitáriánusok*, az *alárendelődők* és a *függetlenek* csoportja. Egyik kategória sem hordozza magában a siker vagy a kudarc egyszerű tételezését. Egyik változat sem jelzi előre hordozója számára az elégedettség vagy elégedetlenség érzését. Mindegyik kategóriában találkozhattunk harmonikus és diszharmonikus önképpel, mindegyik csoportban voltak magukat boldognak látók, és olyanok, akik hiányérzetről számoltak be. Mégis, bizonyos elemek együttjárása, bizonyos szerepek felvállalása vagy elkerülése, a társadalmi normáknak való megfelelés vágya vagy azok elutasítása, jellegzetes karriertörténetek és azok pszichológiai földolgozása megfelelő támpontot szolgáltat ahhoz, hogy az elemző ezt a három csoportot elkülönítse. Talán nem túl nagy merészség az sem, ha ezeket a kategóriákat általánosítjuk, és azt állítjuk, hogy e típusok egyúttal a korszak lehetséges női identitásainak leképeződései is.

Az *egalitáriánusnak* nevezett csoport tagjai mintánkban olyan nők voltak, akik mind házasságban éltek, méghozzá a hét ide sorolható interjúalany közül hatan első házasságukban, amit fiatalon kötöttek, jellemzően az első és egyetlen nagy szerelmi partnerükkel. Mindannyian szültek gyermeket, kettő közülük háromgyermekes anya. Ők futották be egyúttal a legnagyobb karriert, közülük került ki az egyetemi tanszékvezető, a minisztériumi főosztályvezető, a nemzetközi sikereket elért énekesnő és a sikeres vállalkozó is. Négyen egyetemi, hárman főiskolai diplomát szereztek, érettségi után mindannyian tudatosan döntöttek a felsőbb tanulmányaikhoz megfelelő intézmény kiválasztásában. Választott pályájuk nem „típusos” női pálya: mindnyájan – a két orvos, az építész, a művész vagy a testnevelő tanárból vállalkozói pályára lépő – olyan területeken jutottak előre, ahol teljesítményüket a férfiakéval egyenlő mércével ítéli meg a társadalom. Sikerük titka – túl a tehetségen, szorgalmon, egyéni képességeken – saját megfogalmazásuk szerint a példamutató (de nem feltétlenül követett) szülői nevelés, a stabil családi háttér, a támogató otthoni légkör, a harmonikus párkapcsolat és a kiegyensúlyozott anyagi helyzet – vagy legalábbis a felsoroltak többsége. Alapvetően pozitív önképük abból származik, hogy úgy érzik, sikerült összeegyeztetniük a számukra legfontosabb tennivalókat: házastársi, szülői szerepüket és képeségeik kibontakoztatását, szakmai aspirációikat.

Azonban csak ebben a csoportban fordult elő az, hogy válaszolóink „többre vitték”, mint a férjük. Kettőn magasabb iskolai végzettséget is szereztek, de szinte mindannyian megelőz-

ték presztízsből, jövedelemből vagy hírnévben házastársukat. Kézenfekvőbb lenne talán az egalitáriánus helyett a *domináns* jelzöt használni a csoport jellemzésére, ha maguk az érintettek nem törekedtek volna arra, hogy feleség- és az anyaszerepüknek hagyományos vonásait hangsúlyozzák, mintegy szakmai sikereik, a nyilvános szférában elért eredményeik felsorakoztatásának ellensúlyozására. Úgy tűnik, harmonikus és pozitív önképük fontos tartozéka az, hogy a nők tradicionális családi szerepét kívánták ötvözni modern karriertörténetükkel, egy pillanatra sem megengedve azt a látszatot, hogy szakmai pályafutásuk a család rovására történt. Az esetek egy részében az egymást nehezítő, néha egymásnak ellentmondó kihívásoknak való megfelelés vágya, eltökéltsége oda vezetett, hogy szellemileg és időben egyaránt megterhelő munkájuk mellett valóban egyedül vállalták magukra a háztartás, a gyermeknevelés terheit is, ironikusan elhárítva maguktól e terhek súlyának túlbecsülését. Másoknak édesanyja vagy fizetett alkalmazott tudott segíteni abban, hogy a gyerekeket ne érje hátrány a két szülő céltudatos karrierépítése miatt. Volt olyan is, aki érezte és érzékeltette, hogy férjére több családi feladat hárul – nemcsak annál, amit a hagyományos szerepelképzelés férjek, apák számára előír, hanem – az anyához, feleséghez képest is. Ezt a büntudatos megközelítést alig oldotta a társ áldozatvállalásának meleg hangú értékelése.

A csoportba tartozók nyíltan is hangsúlyozták, hogy számukra az egyenlőség a legfontosabb a párkapcsolatban, és férfiak és nők egyenlőségét, egyenlő esélyeit elvárták a társadalmi nyilvánosságban is. Kritikusan ítélték meg azokat a helyzeteket, amelyekben az egyenlőséget csorbulni látták, bár közülük többen – ha magukat kivételnek tekintették is e téren – elfogadták azt a történelmileg kialakult munkamegosztást, amelynek alapján a nők családi szerepeik betöltése miatt hátrányba kerülnek.

Aki egyáltalán vállalkozott arra ebben a csoportban, hogy az interjú végén megfogalmazza, milyennek is látja az általa megtett utat, hogyan értékeli élete alakulását, alapvetően pozitív önképének rendre azokat a vonásait emelte ki, amelyek a különféle szerepek összehangolásának képességéről tanúskodnak: „...*azt nem tudtam volna elviselni, hogy a hivatásomat ne éljem. [...] Mindenképpen élni [...] anyaként is, hivatást gyakorlóként is, feleségként is, és az élet egészében való részvétel... Igen, ezt fölállítottuk családi mérceként...*”

A másik markánsan elkülönülő csoport elnevezésére az *alárendelődők* jelzöt találtuk megfelelőnek. Ha egyszerűen arról lenne szó, hogy az előző csoport sikeres pályafutásaival, kiemelkedő karrierjeivel szemben itt a családi szerepeiket előtérbe helyező nők körével találkozunk inkább, a *tradicionális* megjelölés kínálkoznék elnevezésükre. Ez a címke azonban azt sugallná, hogy ezen az alapon kívánnánk őket szembeállítani a másik két csoport tagjaival. Pedig az egalitáriánus csoport jellemzésénél is kiderült, a különböző szerepeket harmonikusan összeegyeztetni képes nők önképének is fontos pillére a család és a családi szerepek tradicionális elfogadása, és a tradicionális nőkép elemeivel a harmadik csoport nőiszerep-felépítésében is találkozni fogunk. E második típus tagjainál az alárendelődés olyan – kényszerből, tehetetlenségből, alternatívák hiányából vállalt – magatartás, amely mind a családi, mind a társadalmi szerepek tekintetében megjelenik.

Ide tartozó interjúalanyaink gyermekkori családi háttérében minden esetben a tradicionális polgári család különböző válfajaival találkozunk. Egyikük édesanyja sem dolgozott a gyermeknevelés időszakában, egyik anya sem rendelkezett szakmával, képesítéssel. A szülők kapcsolata az interjúk tanúsága szerint többnyire a patriarchális, alá-fölrendeltségre épülő, de szeretetteljes kapcsolat volt.

Az ebbe a kategóriába sorolható hét interjúalany mindegyike, hasonlóan az előző csoport tagjaihoz, férjzett, ketten válás után kötött második házasságban élnek. Csak egyikük házasságában nem született gyermek, bár szerették volna. A többiek egy, két, sőt, egy esetben három gyermeket nevelnek/neveltek fel. Csak hárman minősítették alapvetően jónak házasságukat azok közül, akik máig első társukkal élnek, az újráházasodottak pedig maguk is tiszt-

tában vannak házasságuk korlátaival, úgy vélik, elrontott, kudarcba fulladt első házasságuk tapasztalatából mindössze a türelmet, az alkalmazkodás magasabb fokát sikerült megtanulniuk. A válás örökös fenyegetése, illetve a jobb alternatíva hiánya, a megváltoztathatatlanba való beletörődés jellemezte két további interjúalanyunk férjével kialakított kapcsolatát. Még olyan is volt e csoport tagjai között, aki anyai szerepében érezte sikertelennek magát – abban a szerepben, amely minden egyéb női szerephez képest kiemelkedő fontosságú nemcsak összes válaszolónk, hanem a közmegejtés szerint is, és ahol a kudarc beismerése éppen a szerepre nehezedő idealisztikus feltételezések miatt hatalmas csapás a női identitáson.

E csoport tagjai közül összesen ketten végeztek egyetemet közvetlenül vagy nem sokkal a gimnázium befejezése után. A többiek már feleségként, anyaként szereztek felsőfokú, főiskolai, illetve egy esetben középfokú szakképesítést, munka közben jutottak szakmai kvalifikációkhoz. Pályájuk – választott szakterületük is és karrierútjuk is – a női munkavállaló jellegzetes jegyeit hordozza. Többnyire női kollégákkal körülvéve, irodai, könyvtári, iskolai környezetben, a szakmai kiugrás, a vezetővé válás csábítása nélkül végezték hol szeretett, hol kényszerűségből végzett munkájukat, mindenkor figyelembe véve a családi – anyai, feleségi – szerepükből következő alkalmazkodás parancsát.

A csoporthoz tartozók mindegyikéről elmondható, hogy női sorsukat a különböző, fiatalon elképzelt, maguk számára kijelölt és a társadalom vagy a társ(ak) részéről sugallt szerepelvárások konfliktusának metszőpontjában élik meg.

Mindig megalkudtam a lehetőségekkel, és mindig másodpilóta voltam itthon, önszántamból. Alárendeltem tulajdonképpen a szakmai előrelépésem a család érdekeinek, mert úgy éreztem, valahol előbb anyának kell lenni. Mindig rettenetes nagy felelősséggel csináltam a dolgaimat, mindig végig gondoltam, hogy milyen előnyök származhatnak belőle és milyen károk, mindig a háttérbe szorítottam a saját érdekeimet vagy vágyaimat azért, ha ez kellett a családnak. [...] Jelenleg hivatalos munkahelyem nincs, tehát háztartásbeli vagyok, függetlenül az összes tanulmányaimtól, és tulajdonképpen nem érzem magam hihetetlenül jól ebben a szerepben, mert úgy érzem, hogy még mindig sokkal több van bennem, mint amit csinálok.

Önmeghatározásuk lényeges kritériuma, hogy a szerepkonfliktusokból következő feszültséget beletörődéssel, bizonyos, számukra nem vállalható szerepektől való önkéntes elfordulással oldják-e föl, tehát viszonylagos harmóniába kerülnek-e önmagukkal, vagy pedig a lázadás, a megbántottság, valamifajta diszharmónia uralkodik-e el rajtuk. Összességében életük alakulását akár pozitívan is értékelhetik, és ez akkor is igaz, ha az inkább elégedettek szavaiban is gyakran ott találjuk azt a rezignációt, azt a vélelmet, hogy a huszadik század második fele nők számára nem kínált igazán jó megoldást. Hiszen az emancipáció lehetősége, az egyenlőség eszméje jelen van gondolataikban, ahogy mérik életük fordulatait, látva mindeközben azt, hogy a mindennapi gyakorlat sem a családi körben, sem a munka világában nem teremti meg számukra az egyenlőség feltételeit.

Ennek a csoportnak a frusztrációját – ha más-más mértékben is – éppen az okozza, hogy az egalitáriánus párkapcsolatnak, a férfiak és nők egyenlő megítélésének ideálja ismerős, elfogadott, de túl magasra helyezett mérce számukra, amelyet egyéni életük során nem sikerült átugorniuk. Az ezzel a gondolattal kibékülők jellegzetes technikája volt, hogy inkább magukat okolják a be nem teljesített vágyakért, és némi önkritikával, saját képességeik, akaratuk, energiájuk korlátainak beismerésével próbálják meg társukat vagy akár munkaadóikat, munkatársaikat fölmenteni az „elnyomás” vádjá alól. Mások viszont bűnbakot keresnek – és találnak is – férjben, főnökben, társadalmi rendszerben vagy akár az egész férfifinemben („Mind a férfiak egyforma, csak más a nevük” – ahogy egyikük megjegyezte), de ez az eljárás csak arra szolgál, hogy sorsuk elkerülhetetlenségét, a változtatás lehetetlenségét igazolják önmaguk számára. Az egalitáriánus eszmény és a párkapcsolatban, családi életben és a társadalmi szerepvállalásban elszenvedett hátrányos megkülön-

böztetés feloldhatatlan ellentéte fejeződik ki tehát azok önképében, akiknek sorsa az alárendelődés elfogadásában valósult meg.

A harmadik csoport a *függetlenek* elnevezést kapta. Ezzel utalunk arra a csoportképző szempontra, amelynek az a lényege, hogy a nyolc ide sorolható interjúalany nem másokhoz való viszonyával, hanem személyiségének valamely, számára meghatározó sajátosságával jellemezte önmagát, és az indításkor fölvázolt önképet az életút számos mozzanata a megfigyelő számára is alátámasztani látszott. Nem szerepek hordozóinak látták magukat, nem komplementer, egymást feltételező szerepek rendszerében, tehát a társadalmilag kialakult játékszabályok feltétel nélkül elfogadott, legfeljebb egyéni módon adaptált rendje által kínált, készen vett útmutatások szerint éltek életüket, vagy ha életpályájuk e szabályok által övezett mederben indult is el, később szakítottak a társadalmi elvárásoknak megfelelő korábbi szerepviselkedésükkel.

Ez a társaság sokkal heterogénebb, mint a két előző csoport volt. Tagjai között éppúgy szerepelnek kétyerekes anyák, mint egész eddigi életüket férfitárs nélkül leélt „hajadonok”. Az interjúkészítés idején mindannyian önálló, független státusú, dolgozó nők voltak, négyen azonban olyan betegséggel küszködve, ami életmódjukat nagymértékben befolyásolja. Csak egyetlen olyan nő tartozik közéjük, aki ma házasságban áll – de jelenlegi, negyedik házasságát rendhagyó módon, a férjétől külön élve képzele a maga számára válalhatónak. Ketten elváltak, egyikük megözvegyült, négyen soha nem kötöttek házasságot, bár közülük ketten évtizedes kapcsolatot tartottak-tartanak fenn olyan partnerrel, akivel azonban soha nem költöztek egy fedél alá.

Az ő családi hátterükben találkozhattunk a legtöbb „formabontó” gyermekkori történettel. Kettőjüket elvált anya nevelte, egyiküket a nagyszülők, ötük édesanyja már a válaszoló gyermekkorában is pénzkereső munkát végzett. Ebben a csoportban sűrűsödtek azok a legkülönbözőbb szülői sérelmek – zsidóüldözés, munkaszolgálat, kitelepítés, börtön, állásvesztés –, amelyek szórványosan a két másik csoport esetében is előfordultak ugyan, de amelyek az idetartozók emlékeiben a családi légkör meghatározó elemei voltak. Itt találkozhattunk a legradikálisabb kritikákkal a szülők egymáshoz való viszonyára vagy a szülők valamelyikének magatartására vonatkozóan.

Heten a csoportból egyetemet, főiskolát végeztek, csak egy olyan nő volt a nyolc között, aki munka mellett szerzett középfokú szakképesítését hasznosította szeretett pályáján. Csak két karrier tűnik töretlennek, két középiskolai tanári pálya, amely mindkét esetben társadalmi mobilitást tükröz a szülői családdal képest. Viszont találkozhattunk ebben a csoportban „nagy” karrierrel is, fordultatos, a legkülönbözőbb kihívásokkal szembenező pályautakkal, amelyek között a külföldön, hatalmas erőfeszítéssel fölépített szakmai sikertörténet éppúgy előfordul, mint az államszocializmus ellenőrzési technikáinak, beszerzési kísérletének ellenálló személy kényszerűségből létrehozott korai vállalkozása, vagy éppen a rendszerváltozással összeomlott állami nagyvállalatban szerzett szaktudását csak korlátozottan hasznosítani képes kényszervállalkozó másik, ma jól ismert típusa. Ha a választott szakterület tartalmát tekintve a legtöbb esetben „nőies” pályán futott is e válaszoló karrierje – a tanár, a tolmács, a gyógypedagógus, a röntgenasszisztens, a könyvelő, az irodai alkalmazott foglalkozások ilyen megítélés alá esnek –, az előmenetek, az eredmények, az anyagi függetlenség többé-kevésbé sikeres megvalósítása inkább „férfias” munkavállalói attitűdöket feltételez.

Az e csoportba soroltak heterogén társaságának közös jellemzője a társadalmilag előírt nőszerepek egy részének akár véletlenszerű, akár tudatosan vállalt elkerülése, elutasítása. Soha nem férjhez menni, az életből a szexualitást teljes mértékben kiiktatni vagy házasság nélkül, illetve válás után a legalizált és társadalmilag legitimált párkapcsolatok helyett az egyéni vágyak kiteljesítését szem előtt tartva szexuális viszonyt fenntartani, sokszor és

rendhagyó módon próbálkozni az éppen saját maga számára megfelelő élettársi viszony kialakításával, gyereket egyedül nevelni vagy elfogadni a gyermektelenség negatív, értetlen társadalmi megítélését – mind olyan életformát, életmódot feltételez, amelyhez nincsenek készen kapott receptek, nincsenek jól bevált viselkedési, magatartási formák. Nem véletlen tehát, hogy a két előző csoporttal szemben – ahol az étellel való elégedettség, a boldogság abból fakadhatott, hogy sikerült-e harmonikusan összeegyeztetni a társadalmilag felkínált szereplehetőségeket, és az elvállalt szerepek megfelelték-e az előzetesen kialakított elképzeléseknek, illetve az egyéni képességeknek és ambícióknak – ebben a csoportban nagyobb nyomattal szerepelt az élet egészének megítélésében a személyiség: jó vagy rossz választásaival, döntéseivel, az élet váratlan kihívásainak való sikeres vagy sikertelen megfeleléseivel, a kudarc elviselésével vagy az eredmények jóleső tudomásulvételével.

Egy barátanőmtől kérdeztem egyszer, épp talán válságban volt a házasságuk, hogy egyáltalán miért ment férjhez. Mert egy abszolút önálló egyéniség, egy nagyon határozott egyéniség. Nem volt bátorsága egyedül maradni. És akkor én ezen borzasztóan megdöbbenem, hogy milyen hülyeség. És most, amikor sok mindenben egyedül maradtam, ezzel a betegséggel megküzdeni sok gondot jelent, jutott eszembe, hogy mondta, hogy nem volt bátorsága egyedül maradni, hogy igen, ezt soha nem fogalmaztam meg, hogy ehhez bátorság kell. Én nem azért maradtam egyedül, mert olyan fenemód bátor vagyok, hanem mert így adódott. Lehet, hogy valaki ezt korábban felméri, mint ahogy ő ezt mondta, és akkor mindenáron férjhez akar menni. [...] Bennem soha ilyen fene nagy eltökéltség nem volt semmilyen irányban. Egyszerűen az élet így hozta, ezt csinálni kellett, és nagyon nem volt rajta medítálnivaló, hogy megállok vagy nem állok a lábamon. [...] De az föl sem merült bennem, hogy ezt úgy is meg lehet oldani, hogy valakit magamhoz kötök, és majd ő megoldja helyettem.

Ennek a csoportnak a tagjai sem utasították el azonban a nők számára fölkinált szerepek összes válfaját. Életútjuk bizonyos szakaszaiban vagy akár egész eddigi életükön végigvonulónan mindegyikük esetében akadt olyan eleme a női szerepkészletnek, amelyet reflektálatlanul, azzal fenntartás nélkül azonosulva vagy tudatos választás révén elfogadtak. Négyen életük jelentős hányadában házasságban, családban éltek, gyermeket szültek, a másik két csoport tagjaihoz hasonlóan fiatal pályakezdőként próbálták meg családi szerepeikben a hagyományok, a neveltetés által előírt feltételeket teljesíteni. Vajon az első csoportban tapasztalt sikeres szerepegyeztetésre való alkalmasság, a kétféle elvárásrendszer egyidejű teljesítéséhez szükséges összehangolási képesség hiányzott-e belőlük, vagy pedig az az önként vállalt, önfeláldozásra épülő, illetve kényszerű beletörődés, amellyel a második csoport tagjai reagáltak az egymásnak sokszor ellentmondó elvárásokra? Vagy csupán a külső körülmények, a véletlenek játéka, a kihívások elmaradása eredményezte, hogy nem tudták vagy nem akarták alkalmazni egyik említett stratégiát sem? *A független* elnevezés azt kívánja hangsúlyozni, hogy e csoport tagjai a konformizmus csábításának ellenállva, esetleg korábbi megalkuvásaikon túllépve nehéz utat választottak, amelynek útjelzői nem a készen vett normák, hanem a saját maguk számára kialakított értékrend támpontjai voltak.

Természetesen ebben a csoportban is voltak olyanok, akik életük alakulását sikeresnek tartották, és voltak olyanok is, akik kudarcokkal, buktatókkal telinek érzékelték. E csoport tagjait az különbözteti meg a többiektől, hogy eredményeiket és tévedéseiket inkább önmaguknak tulajdonítják, sorsuk alakulásában saját felelősségüket tisztábban látják. Ha okot keresnek a nehézségekre, a szenvedésre vagy a megpróbáltatásokra, kevésbé hivatkoznak személyközi viszonyaikra, valamely – életük során jelentős szerepet játszó – társuk velük kapcsolatos bánásmódjára vagy pedig a kialakult társadalmi szokásokkal összefüggő szabályok általi beszorítottságra. Ezzel szemben hajlamosabbak tágabb összefüggésben szemlélni az élet egészét. Ebben a tág összefüggésben az ember sorsa lehet isteni akarat kérdése, lehet az univerzális női sors személyes megélése, felfogható a szabad akarat egyéni megvalósítási

módjának, vagy látható úgy, mint a huszadik századi magyar történelem férfiakra és nőkre egyaránt meghatározó befolyást gyakorló feltételrendszerének egy élettörténetben való realizálódása.

A fiatal generáció tagjaival folytatott interjúk elemzése arra a hipotézisre épült, hogy az életcélok bemutatása, az eddigi életút értékelése és a női szerepekre vonatkozó általános kérdések említése alapján a személyek megoszlának aszerint, hogy a hagyományos vagy az emancipált értékrend mellett foglalnak-e állást. E feltételezés alapjául az a történeti-társadalmi kontextus szolgál, mely szerint a megkérdezett fiatalok olyan korban nőttek fel, amikor a női munkavállalás már természetes és széles körben elfogadott dolog volt, azonban ezzel egy időben a nők hagyományos feladatai – mint a gyermeknevelés és háztartás – továbbra is megőrződtek mind intézményesen (gyes, gyed, családi pótlék), mind a gyakorlat terén, a kétkeresős családmodellrel belül is. Már szüleik korosztálya is abban a társadalmi rendszerben nevelkedett, melyben a női emancipáció hivatalos ideológia volt, de mivel a női egyenjogúságot nem egy alulról építkező mozgalom vívta ki, az emancipáció eredményeinek internalizációja a szülők/anyák részéről ambivalensen történt meg. Bár a nők túlnyomó többsége munkába állt, sokan mégis – az adott korlátok között – egy aránylag konzervatív családi modellt teremtettek meg.

Emellett a kiválasztott generáció esetében fontos tényezőnek tekinthető az 1989–1990-ben elkezdődött rendszerváltás folyamata. Az államszocializmust felváltó plurális demokrácia keretei között a nők számára elérhetőbbé vált a szerepek közötti választás. Az átalakulást követő gazdasági nehézségek ellenére is megnőtt a személyeknek sajátosan megfelelő életforma melletti döntés szabadsága. Mivel a megkérdezettek éppen a rendszerváltást követő évben érettségiztek, így számukra az emancipált vagy a tradicionális szerepmóddel közötti választás már úgymond önként adódott.

A válaszok különböző típusai tehát feltételezésünk szerint az életkorból, az élethelyzetből és a társadalmi-politikai kontextus ismeretéből adódtak. Az *életkor* azt sugallja, hogy a megkérdezettek a felnőtt élet kezdetén állnak, amikor már elkerülhetetlen, hogy döntéseket hozzanak szakmai érvényesülésüket és a leendő család kialakítását illetően. *Élethelyzete* alapján egy olyan szocioökonómiai szempontból speciális, értelmiségi csoport volt vizsgálatunk tárgya, amely megengedhette magának a felsőoktatási intézményben való részvételt, és egyúttal fontosnak is tartotta azt, s amely csoport tagjainak életcélja volt, hogy mind anyagilag, mind az elismerés szintjén magas színvonalat érjenek el. *Társadalmi-politikai kontextus* fontosságát két szinten éreztük. Egyrészt a megkérdezetteket személyes oldalról érintette, hogy a szocializmus éveiben voltak kiskorúak; szüleik lehetőségeit, érvényesülését és családi szerepét is meghatározta ez a kor és a szocializmus intézményrendszere. Másrészt abból a szempontból is hatott a politikai kontextus, hogy a megkérdezettek a rendszerváltás éveitől váltak felnőtté, így saját életükre vonatkozó döntéseiket már egy új világban hozhatták meg. Ebben a világban megjelent ugyan egy nosztalgikus tendencia a tradicionális társadalmi szerepek iránt, egyúttal azonban megszűntek bizonyos korlátok, és mind a nők, mind a férfiak érvényesülésének lehetőségei kiszélesedtek.

Egyetlen téma volt gyakorlatilag irreleváns az értékrend szempontjából: a szexualitás. A szexualitás témáját – hacsak nem a vallás erkölcs szabályozta a szexuális viselkedést – senki nem kapcsolta össze az élet egyéb, akár a párkapcsolatra is vonatkoztatott elvárásaival, így az emancipatórikus és a konzervatív értékrenddel sem. Bár a szexuális tapasztalatok nem egyformán alakultak a megkérdezettek mindegyikénél, a különbségek az érettségtől, a kortárs befolyástól, a szülői hatásoktól függtek, és sokszor véletlenszerűen alakultak. Elmondható ugyan, hogy azok a személyek, akik vallásos életet élnek, mind konzervatív értékrendet is vallanak, ez azonban nem közvetlenül, hanem a vallási előírásokon keresztül

hatott a szexualitásra. Így nem kerestünk egyszerű összefüggést a szexualitással kapcsolatos felfogás és a választott életforma között sem.

A feltételezéssel összhangban két, egymástól jól elkülönülő csoportot találhatunk a megkérdezettek között, e két csoport azonban a válaszolóknak csak mintegy kétharmadát foglalta magában. A fennmaradó hét intejúalany értékrendje egymással konfliktusban álló elemeket is tartalmazott. A két fő csoport jól képviseli a válaszadók elveit és értékeit a már megélt és az anticipált életútjukra vonatkozóan. A kategóriák gyakorlatilag az idősebbik generáció körében talált egalitáriánus és alárendelő csoportoknak feleltethetők meg. Mivel azonban ezek a kifejezések inkább társas viselkedésre, megküzdési stratégiákra, de legfőképpen kapcsolati mintákra utalnak, a fiatal generáció esetében szívesebben használjuk helyettük a konzervatív és emancipált jelzőket. Pontosabbnak tűnik olyan kategóriajelzők használata, amelyek az életutat átszövő, alapvető értékekre utalnak, hiszen itt az absztraktabb, előrevetített életutak nagyobb hangsúlyt kapnak, mint a visszaemlékezések. Az interjúk csoportosításából kiderült, hogy az egymásnak gyakorlatilag ellentmondó értékrend választása az életútinterjúk központi szervezőerejévé lépett elő.

Konzervatív csoport. Konzervatív felfogásúnak tekintettük azt a személyt, akinek értékrendjében, nem szerepekről alkotott felfogásában központi helyen áll a női és a családi szerep összekapcsolása, aki a férfinak való alárendeltséget nemcsak elfogadja, hanem annak megváltozását negatívan értékeli, aki kényszerből, nem pedig belső motivációk alapján vállal munkát, aki úgy érzi, hogy a nők munkavállalása károsan hat a gyermeknevelésre, aki azt gondolja, hogy az anyának az első néhány évet mindenképpen otthon kell töltenie gyermekével, és aki a női emancipáció legtöbb aspektusát nyíltan elítéli.

A konzervatív csoport tagjaira jellemző volt, hogy soha nem vélekedtek pozitívan az anyák karriersikeréről, azt mindig károsnak tekintették a gyermeknevelés szempontjából.

Minél többet együtt lenni a gyerekekkel, minél többet megadni nekik olyat, amit én nem kaptam meg, kirándulás, szeretet, mindből egy kicsit hiányosnak érzem, amit kaptam.

Ebben a csoportban tapasztalhattuk jellemzően, hogy a női modellek családi mintát nyújtottak, vagy a nőiesség példáját. A megkérdezettek a párkapcsolatokban nem tartanak igényt egalitáriánus viszonyra, elfogadják, hogy a férfi szerepei a családon kívüliek, míg a nőnek otthon kell érvényesülnie, így számukra elfogadható, ha a férfi eltartja a feleségét és a gyermekeit. Ugyan igénylik, hogy a férfi némi segítséget nyújtson otthon, és foglalkozzon a gyerekekkel, de csak azért, hogy a családban érződjék az apa jelenléte, illetve hogy bizonyos terheket levegyen a feleségről, de nem a kötelességek és szerepek kiegyenlítése végett. A munkáról alkotott elképzeléseiket elsősorban a külső kényszer alakítja, ami gyakorlatilag akkor lép föl, amikor az anyák már nem jogosultak az állam által biztosított családi támogatásokra. Ennek ellenére volt példa arra, hogy a személy elhivatottnak érzi magát bizonyos konkrét munkára, akkor, amikor gyerekeinek már nincs szüksége az anya állandó jelenlétére, illetve ha anyagi okokból rákényszerülne a munkavégzésre. A konzervatív csoportba sorolható személyek között egyöntetű vélemény volt az is, hogy több gyereket is szeretnének, hogy otthon szeretnének maradni a gyerekeikkel, ameddig csak lehet. A bölcsődét, óvodát is csak elvi okok miatt vennék igénybe, tehát a közösségi szocializáció céljából, és nem azért, hogy saját karrierterveiket megvalósíthassák. Ők azok a személyek, akik a munka és család dilemmáját külső kényszerek alapján fogalmazzák meg, és akiknek ez nem okoz belső konfliktust, ugyanis döntésükben egyértelműen a család áll az első helyen, s a család nem szenvedhet kárt a nő családon kívüli ambíciói miatt.

A legfontosabb most az, hogy feleség és anya vagyok, és szerintem mindig is ez lesz a legfontosabb. [...] Kicsit más az értékrendem, mint a nagy átlagnak. Fontosabb a család, fontosabb, mint a külsőségek, én nem vagyok olyan, aki hajhássza az életet, és minél több programot be-

lesúrit az életbe, meg ilyen nagyon intenzíven él. [...] Én hívó vagyok, ez meghatározza az én értékrendemet.

Ők alkotják a megkérdezetteknek azt a csoportját, amely a szocialista nőképet azért ítéli el, mert felborította a tradicionális családmódellet. A rendszerváltással kapcsolatban elsősorban a korábban nem tapasztalt anyagi nehézségekről beszélnek, a szociális háló megszűnéséről. A rendszerváltás után „kitermelődött” sikeres nőkről igen negatív képet festenek. Jellemző volt, hogy szinte mindegyikük úgy kezelte a saját konzervativizmusát, mint a társadalmi többséghez képest marginális csoport értékrendjét.

A nemi szerepek közötti különbségtétel a konzervatív csoportba sorolt személyeknél egyértelműen esszencialista felfogást tükrözött, és biologizáló okokat tüntetett fel, ők nem társadalmi tényezőkből vezették le a nemi különbségek eredetét.

A megkérdezettek közül öten képviselik ezt a csoportot, tehát az ő véleményeik rövid summázata a fenti interjúrészlet. Az öt személy között szerepel a négy anya, akik tehát elégedettek jelenlegi szerepükkel, és a jövőt is hasonlóan képzelik el, mint a jelent, illetve céljaikat alávetik a jelenleg domináns szerepüknek, az anyaszerepnek. Az ötödik személy a négy anyához nagyon hasonló jövőt képzel el magának, illetve modelljének is tekinti az egyik volt osztálytársát, aki ma már több gyermek anyja.

Emancipált csoport. Emancipálnak neveztük azt a személyt, akinek belső motívumoktól vezérelt karriertervei vannak, aki a családot úgy képzei el, mint férfi és nő közös területét, aki elvárja, hogy a férfi egyenlő partnernek tekintse őt, és ezért támogassa karrierterveit, részt vesz a család életében, a háztartásban és a gyereknevelésben, aki úgy érzi, hogy a családi életnek, a gyerekvállalásnak és a munkavégzésnek kölcsönösen alkalmazkodnia kell egymáshoz, és a kétfajta feladat egyidejű vállalása csak kompromisszumok árán oldható meg.

Az emancipált csoport gyakorlatilag minden témában más álláspontot fogalmazott meg, mint a tradicionális csoport. Az ebbe a csoportba soroltak szüleik esetében pozitívan értékelték, ha az anyának a munka terén elért eredmények mellett sikerült a családot is ellátnia, ők azok, akik pozitívan értékelték, ha az apa kilépett a tradicionális szerepből. Az ő modelljeik olyan személyek, akik intellektuális tulajdonságaik miatt váltak modellé, vagy a munka-család dilemma megoldásában nyújtanak – néha sajátos – példát. A párkapcsolatokban egalitáriánus viszonyra törekednek, ami esetükben egyrészt egy olyan pszichés elvárás, amelyben az az igény fogalmazódik meg, hogy a felek tekintsék egymást egyenlőnek, másrészt konkrét feladatokban, családi kötelességekben megvalósuló egyenlőséget jelent.

A férjemnek legalább ötven százalékban ki kell vennie a részét, meg segíteni abban, hogy ilyen értelmiségi pályára mehessen. Nekem ez természetes, és nekem nagyon sok házaspár ismerősöm van, ahol ez meg is valósul. Az tény, hogy a keresetükben van egy óriási nagy különbség. A nő mindig a harmadát keresi a férjének, de a házimunka az fele-fele, meg a munka is ugyanannyi.

Az otthoni munkamegosztásra gyakorlati okok miatt is igényt tartanak, hiszen konkrét szakmai ambíciókkal rendelkeznek; ezeket motiválhatja a pénzkeresés is, de mindig megjelennek az *intrinsic* motívumok is. A családról alkotott elképzelések szintén fontos szerepet játszanak. Mindenki, akit ebbe a csoportba soroltunk, tervezi a családalapítást, a boldogulás feltételének tartja a kiegyensúlyozott családi életet, de hangsúlyozza, hogy vannak családon kívüli tervei is. Az emancipálnak nevezett személyek esetében mind a család, mind a karrier tervezésénél megfogalmazódott, hogy mindkét oldalon áldozatokat kell hozni: tehát olyan munkát kell vállalni, amely mellett megoldható a család ellátása, és annyi gyereket kell szülni, ahány mellett a kitűzött célok megvalósíthatóak.

Én két gyereket mindenképpen szeretnék, de azt, hogy hogyan és mikor, meg hogy hány év legyen közöttük, meg hogy esetleg hármat, ezek mind attól függnék, hogy mi lesz a szakmában.

Az emancipálnak tekintett személyek a családi és karriertervek megvalósításához elengedhetetlennek tartják a leendő férj együttműködését. Ebben a csoportban jelent meg az a vélemény, hogy a szocializmus női emancipációjának az volt az alapvető problémája, hogy nem azokat a célokat tűzte ki, amelyek a nőket valóban egyenlővé tették volna, és a megvalósítás sem járt együtt a nők tényleges egyenjogúsításával. A rendszerváltás utáni időszakról ez a csoport úgy vélekedett, hogy több lehetőséget hozott a nőknek, beleértve ezekben a lehetőségekbe azt is, hogy a nők, ha úgy döntenek, anyaként, háztartásbeliként élhetik le az életüket. A nemi szerepekkel kapcsolatos válaszok igen színes képet mutatnak: köreikben is elhangzottak erőteljesen esszencialista megjegyzések, de az ebbe a csoportba sorolt személyektől származtak azok a magyarázatok is, hogy a társadalom kondicionálta az általuk ismert férfi és női szerepeket, vagy hogy történeti okokban keresendő a különbségek eredete.

Nyolc interjúalanyunkat sorolhattunk ebbe a csoportba. Közülük mindenki egyetemet végzett vagy jelenleg jár egyetemre; hatan állandó partnerrel rendelkeznek, és egyikük az interjú idején várta első gyermekét. A csoportot a mintán belül tulajdonképpen azok a válaszolóink alkotják, akik többé-kevésbé megállapodottak a partnerkapcsolat terén, de még nincsen családjuk. Szakmájukról aránylag egyértelmű elképzeléseik vannak.

Az emancipált csoport egyetlen tagjánál sem merült föl az idősebbik korosztálynál megjelenő függetlenség mint alternatíva. Számukra az emancipált nő fogalma olyan nőre vonatkozik, aki egalitáriánus férfi–nő viszonyban él, és a munkában való érvényesülést is fontosnak tartja a családalapítás igénye mellett.

Konfliktusos csoportok. A megkérdezett személyek egy jelentős csoportját (hét válaszolót) nem lehetett a fenti, egydimenziós kategorizáció szerint besorolni, annak ellenére, hogy minden interjúalany explicit és egyértelmű utalásokat tett a jelenre vonatkozó önjelentésekben és a jövőről kialakított elvárásaiban arra vonatkozóan, hogy magát tradicionális vagy emancipált női szerepben szeretné-e látni. Különbség mutatkozik azonban azok között a személyek között, akik a választott értékrend szerint konzisztens leírásokat adtak, azaz akik ezt az értékrendet harmonikusan voltak képesek az életút leírásába beépíteni, és azok között, akik sokszor hezitálva, többször önellentmondásokba keveredve írták le múltjukat, jelenüket és anticipált életútjukat. Számukra a választás – függetlenül attól, hogy az emancipált vagy a konzervatív ideál mellett történt-e – nem tűnt problémamentesen, belső konfliktusok nélkül megvalósíthatónak.

A megkérdezetteket tehát valójában két dimenzió mentén kell csoportosítani: az egyik dimenziót az emancipált és konzervatív életideál választása alkotja, a másik dimenziót pedig az adott életút harmonikus vagy konfliktusos megvalósítása jelenti. A fent leírt csoportok képezték a harmonikus csoportokat, és emellett van még egy konfliktusos-konzervatív és egy konfliktusos-emancipált csoport is.

A harmonikus csoportok az érintett témák során egyértelműen elkülöníthetők voltak a vélemények hasonlósága alapján, a konfliktusos csoportok esetében azonban bizonyos témák tárgyalásakor az elköteleződés az egyik vagy másik értékrend mellett világos és explicit volt, máshol ellentétes és ezzel inkonzisztens véleményeket kaptunk.

Konfliktusos-konzervatív csoport. Ebbe a csoportba soroltuk azokat a személyeket, akik explicit módon állást foglalnak a tradicionális értékrend mellett, akik a női emancipációt elítélik, akik a nő szerepkörét a férfi alárendeltjének tekintik, akik a családi szerepekben nem törekednek egyenlőségre, akik bár elvárják, hogy a férfi nyújtson némi segítséget a családban és a háztartásban, de ezt nem azért várják el, mert egyenlőségre törekcszenek a kapcsolatban. Ebben a csoportban van a legtöbb olyan személy, akinek vannak karriertervei, vagy már eddig is elértek sikereket, ez azonban konfliktust okoz számukra, mert úgy érzik, ambícióik mások szemében elítélendőek. Úgy vélik, hogy a család érdekében nem kölcsönös kompromisszumokat kell hozni, hanem a munka és a karrier terén kell az áldo-

zatot meghozni. Az áldozatok meghozatalát azonban ma még korainak tartanák, a döntést a jövőbe halasztják.

A konfliktusos-konzervatív csoport esetében a tudatosan vállalt, explicit módon megfogalmazott állásfoglalások mellett egy ellentmondásos életút terve rajzolódik ki, amelyben a családdal kapcsolatos többnyire tradicionális értékrend mellett egy szakmai karrierterv is áll, ezt azonban a megkérdezettek mind magukban, mind másokban elítélik. A családi háttér jellemzésekor nem viszonyultak pozitívan ahhoz, ha az anya nem tudott a családjával lenni, bár elhangzottak negatív vélemények az anyjuk karrier terén elszenvedett kudarcaival kapcsolatban is. Itt erősen érződnek a családi háttérben mutatkozó egyéni különbségek a minta kis elemszáma miatt, így csak egy-egy példát kaphattunk a különböző esetekre. A modellek szempontjából sem különült el ez a csoport a konzervatív csoporttól: modelljeik főként a családtagok közül kerültek ki.

A konzervatívokhoz leginkább a párkapcsolat témája köti ezt a csoportot. Egyértelműen az tűnt ki, hogy nem törekednek egyenlő viszonyra a partnerükkel: a férfinak való alárendeltséget a maguk vonatkozásában elfogadhatónak tekintik, sőt, egyesek az egyenlőtlen viszonyt a jó kapcsolat feltételének tekintik. És ha elvárják is, hogy a partner részt vegyen az otthoni feladatokban, ezt csak praktikus okokból igénylik. Az anyagi függőséget egyetlen, ebbe a csoportba sorolt megkérdezett sem tekintette problematikusnak.

Nekem az az igazi férfi, aki mellett én nőnek tudom érezni magam. Engem most például eltart a barátom, és engem ez egyáltalán nem zavar. Szóval nincsenek bennem ambíciók, hogy megállók a lábamon, hogy önálló nő vagyok. [...] Én házasságellenes is voltam, a gyerekekkel sose tudtam bántani, most sem tudok.

A családról és a gyermekvállalásról elhangzottak – a párkapcsolattal ellentétben – már nem hasonlítanak olyan nagy mértékben a konzervatív csoportra. Hiszen ide tartozik az a személy is, aki egyáltalán nem tervez gyereket, de a csoport többi tagja is későbbre időzítene a gyerekvállalást: vagy a kapcsolat, vagy a partner éretlensége, illetve hiánya, vagy az élethelyzet kialakulatlansága miatt. Inkább csak kevesebb gyereket szeretnének, egyet vagy kettőt, anyagi jellegű vagy más külső akadályokra hivatkozva. Együkük sem tudta pontosan, hogyan fogja családi és szakmai terveit egyidejűleg megvalósítani. Volt, aki ezt aktuálisan is problémának, sőt, a harmonikus csoportokhoz képest súlyosabb problémának tekintette, de többen úgy beszéltek erről a nehézségről, mint amit később, lehetőleg a távolabbi jövőben, karrierterveik feladásával oldanak majd föl.

Ettől egy kicsit meg is vagyok zakkanna, az biztos, hogy amíg kicsik lesznek a gyerekeim, addig otthon leszek, ebben biztos, hogy a mamám mintája van bennem. És akkor azt gondolom, hogyha rá leszek kényszerítve, hogy pénzt keressek, akkor is inkább magántanítványokat fogok vállalni, tehát nyelvet tanítani gyerekeknek, vagy korrepetálni vagy ilyesmi. Mert azért tényleg azt látom, hogyha valaki rendszeren dolgozik egy iskolában, akkor hiába szabad a délutánod, ez egyrészt nem igaz, mert ha lelkiismeretesen csinálod, akkor nagyon sokat készülsz másnapra, még akkor is, ha már száz éve csinálod, meg fáradt az ember, meg úgy vettem észre, hogy annyira nehéz egy iskolában eltöltött délelőti után még adni. És az ember a gyerekeinek alapvetően adni kell hogy tudjon, mert persze kap is egy csomó mindent, de adni muszáj, és ott nincsen lamenta, ott nem mondhatod azt, hogy fáradt vagy, ott teljesíteni kell. Őszintén szólva nem tudom, hogy fogom csinálni, ez a durva benne. Idősebb tanároktól szoktam hallani kicsit lelkifurdalással, hogy ők igenis a saját gyerekektől vették el, nekik nem tudtak annyit adni.

Szakmai ambíciókról elsősorban a konkrét, közeljövőre vonatkozó tervek kapcsán esett szó, egyik személy sem beszélt hosszabb távú szakmai célokról. Általánosságban viszont mindenki elítélte a karrierista nőt, úgy vélték, a magas, vezető beosztás a nőiesség elvesztésével jár. Ebből következően a szocializmus nőképét is negatívan ítélték meg: a harmoni-

kus konzervatív csoporthoz hasonlóan az a vélemény tükröződött a válaszokból, hogy a szocializmus női egyenjogúsága tönkretette a nő és férfi között hagyományosan létező szerepfelosztást, a nőkben tönkretette a nőiességet. A rendszerváltással kapcsolatban ettől a csoporttól származott az a kritika, miszerint nőiességet elvesztő karrierista nők termelődtek ki ebben az időszakban.

A négy személy közül, akiket ebbe a csoportba soroltunk, kettő hagyta félbe az egyetemét, és kezdett más tanulmányokba, kettőjüknek tanári/tanítói végzettsége van, és egyiküknek sincsen állandó partnere – ezek a tényezők mind hozzájárulhatnak ahhoz, hogy nem érzik azt a fajta konkrét késztetést, amely az előző két csoportnál megtalálható volt, azt tudniillik, hogy kialakítsanak egy egységes és következetes képet a múlt rekonstrukciójában és életcéljaik kialakításában.

Konfliktusos-emancipált csoport. Ebbe a kategóriába tartoznak azok a személyek, akiknek határozott elképzeléseik vannak arról, hogy karrier terén hova szeretnének vagy hova lehet eljutni; akik ezt a karriert belső motívumok által vezérelve szeretnék elérni; akik párkapcsolataikban egalitáriánus viszonyt igyekeznek kialakítani; akik a női emancipációt elfogadják és értékelik, de akiknek a családról és az anyaszerepről tradicionális elképzeléseik vannak, amelyeket nem tartanak összeegyeztethetőnek a karriertervekkel. Ennél a csoportnál a család és a karrier dilemmája kiélezett lehet.

A konfliktusos-emancipált csoport tagjainak legfőbb jellemzője az, hogy bár szeretnék egy emancipált nő életvitelét követni, mégsem tudnak vele megbékélni, mert túl erősen élnek bennük a nőkkel szembeni tradicionális elvárások. A családi modellek hasonlóan ambivalensek. Tipikusan találtak e személyek családi hátterét tekintve, hogy bár anyjuk dolgozott, és akár szakmai sikereket is elért, de életére mégis az volt jellemző, hogy szándéka szerint nem így élt volna, vagy pedig munkája ellenére sikerült megőriznie a családon belül a tradicionális szerepfelosztást. A konfliktusos-emancipált csoport esetében a párkapcsolat témájában ütközik ki leginkább az ambivalencia, az, hogy a megkérdezettek egyszerre törekednek arra, hogy egalitáriánus kapcsolatot alakítsanak ki a partnerükkel, és arra, hogy jelen legyen a kapcsolatban egy tradicionálisabb férfi–nő viszony.

Az a tudatosabb vágy, hogy egyenlőnek kezeljenek, de azért mellette néha szükségem lenne arra, hogy nőnek érezzem magam.

Ugyan nem tűzik ki célul, hogy a családban egyenlő legyen a munkamegosztás, elfogadják, sőt helyénvalónak tartják, hogy a háztartás a nő feladata, de azt is elvárják, hogy a férfi ne hagyja őket magukra. Az az igényük, hogy ezen a téren is kialakuljon valamiféle egyenlőség, amelyben fokozati különbségeket azért elismernek. A családalapítás, a gyermekvállalás témájában hangzottak el a legtradicionálisabb vélemények, ezen a területen ez a csoport jobban hasonlított a konzervatív csoportra, mint az emancipált értékrend képviselőire: a család a boldogulás kulcsa, amit a nőnek szakmai ambíciói elé kell rendelnie.

Szakmailag azt mondhatom, hogy elértem valamit, és onnantól kezdve arra tudjak építeni, és akkor a családom legyen a legfontosabb az életemben. [...] Most azt fogom mondani, hogy a családom a fontosabb, de lehet, hogy amiatt van, mert az is benne van egy jóérzésű nőben, hogy egy nőnek az a sorsa, hogy a család a legfontosabb. Én remélem, hogy meg fogom találni az egyensúlyt, ahol azért fontosabb persze a család.

Ennek a csoportnak a tagjai a munka és család közötti feszültséget egyrészt úgy próbálják feloldani, hogy praktikus megoldásokat keresnek, másrészt úgy, hogy olyan terveket szőnek, amelyekben tradicionális szerepkörben látják magukat annak ellenére, hogy egyelőre nem ebben az irányban halad az életük. A szakmai tervek ebben a körben nagyon határozottak és ambiciózusak voltak, tehát a továbbtanulás, a második diploma minden megkér-

dezett tervében szerepelt. Ezeket a terveket azonban nem hozták kapcsolatba a családról alkotott viszonylag konzervatív képpel.

A női egyenjogúság kérdésében egyértelműen a harmonikus-emancipált csoporttal egybehangzó véleményt hangoztattak. Tehát a szocialista nőképpel szemben azt hozták föl legfőbb kifogásként, hogy nem valósította meg deklarált célkitűzéseit, míg a rendszerváltással kapcsolatban a lehetőségek megnövekedéséről beszéltek. Mindemellett megjelent az a vélekedés is, hogy a túlzottan karrierista nő képe visszatetsző lehet, tehát ezen a téren is előfordult némi ellentmondás.

Csupán három személyt soroltunk ebbe a csoportba: ez a három személy azonban családi háttérét és iskolai végzettségét tekintve meglehetősen különbözik egymástól (egyikük második diplomáját szerzi, másikuk főiskolát végzett, és jelenleg egy állami munkahelyen dolgozik, a harmadik pedig jelenleg végzi a bölcsészkart), és más-más fokú partnerkapcsolataik kialakultsága is (egyikük férjnél van, de még nincsen gyereke, a másik kettőnek pedig nincsen állandó partnere).

Az a tény, hogy lényegesen többen vannak azok, akik harmonikusan tudják összeegyeztetni az élet különböző, de egymással összefonódó színterein való érvényesülést, ez a tény azt mutatja, hogy noha minden személy valós problémának érzékelte a társadalom nőkre vonatkozó ambivalenciáit, a megkérdezettek többsége mégis úgy véli, hogy ezek a nehézségek beépíthetők a saját életútba.

A konzervatív értékrendet vallók csoportjának minden tagja úgy érezte, hogy nézeteit csupán a társadalom kisebbsége osztja. Mégis, a megkérdezettek közel fele a konzervatív felfogás követőjének tartotta magát. Az emancipált nézeteket vallók a konzervatívokhoz hasonlóan pozitív változásnak tartották azt, hogy elvileg ma már minden nő eldöntheti, ott-hon maradjon-e a gyerekeivel, és csak a családnak szentelje-e az életét, vagy sem. Egyértelmű tehát, hogy a társadalomban a tradicionális nemi szerepfelosztás irányába történt bizonyos elmozdulás. Ezzel együtt a szakmai érvényesülés – nők előtt is nyitva álló – lehetőségeiben olyan nagyfokú változás következett be a piaccgazdaság keretei között, hogy a megkérdezettek mégis ezt tekintik a változás domináns irányának.

Az emancipált, ill. a konzervatív csoportba sorolt személyek nem abszolút értelemben vett értékeket képviselnek, hanem azoknak korántsem letisztult, ambivalenciákkal terhelt és a mai magyar társadalomban elképzelhető formáit. Az ambivalenciára utaló különböző családi modellek mellett a női munkavállalással szembeni ellenérzések, de egyúttal a kétkeresős családmódel internalizációja és a családpolitikai intézkedések következményeként új erőre kapó hagyományos értékrend megbecsülése áll. Ez utóbbi hatása a rendszerváltással fölerősödött, nem utolsósorban annak következtében, hogy a női emancipáció a szocialista hatalomnak felülről a társadalomra erőltetett jelenségévé degradálódott. A konzervatív ideológia egyébként az élet más területein is népszerűsödött.

Mivel sokan még nem kerültek konkrét választások elé sem a magánéleti, sem a szakmai szférában, többször találkozunk azzal, hogy a kutatás szereplői egy alaposan át nem gondolt képet lebegtetnek maguk előtt arról, hogyan működik egy család, hogyan lehet érvényesülni az életben. Nincsenek a társadalomban stabilan kialakított képek nőkről és férfiakról, mégis mindannyian úgy érezték, hogy vannak átvehető panelek, vannak olyan minták, amelyeket követni lehet, és az értékek kavalkádjában található az ember fogódzót, ha állást foglal valamely értékrend mellett. A megkérdezettek közel fele a hagyományos szerepkörre tart igényt. Ezek a megkérdezettek egyetlen egyszer sem említették az anyaszerep fölértékelődésével kapcsolatos távolabbi összefüggéseket, amelyek a társadalmi változásokhoz köthetőek. Nem merült föl, hogy a hagyományos értékrend elterjedésének nemcsak a családi stabilitás növekedése lehet az áldásos következménye, hanem a női munkaerő visszaszorítása, a nők inaktívvá tétele is; vagy hogy a nemek között már valamennyire megvalósult egyen-

jogúság visszabilen a férfitársadalom javára, aminek következményei kiterjednének a társas élet minden területére, például a mindenkori férfi–nő kapcsolatra is.

A két generáció összehasonlítása

Két generáció tagjaival készült mélyinterjú kutatásunkban a személyesen megélt tapasztalatokon keresztül kívántuk feltárni a női szerep felépítését, a nőiségről alkotott képet. A két generáció tagjai között éppen egy emberöltőnyi távolság volt: egy érett, még aktív korban lévő anyanemzedék tagjai és már felnőtt életútjuk elején álló fiatal nők voltak beszélgetőpartnereink.

Az idősebbik nemzedék tagjairól azt állítottuk, hogy életpályájuk hidat képez a szocializmus négy évtizedét megelőző és az azt fölvtáltó társadalmi rendszer generációs láncolatában. A hatvanas évek második felétől a korai nyolcvanas évekig szülővé válva olyan generációt neveltek föl, amely tagjainak többsége kamaszként, fiatal felnőttként élte át a rendszerváltozásnak nevezett nagy társadalmi fordulatot, és akiknek felnőtt élete egy teljesen megváltozott világ keretei között zajlik. Tudott-e ez a generáció használható modellt nyújtani, tudta-e saját tapasztalatait úgy továbbítani, hogy azok az új feltételek között is követhető mintát szolgáltatassanak? A Kádár-korszak szocialista típusú emancipációját megvalósító női szerep elfogadható és megismételhető-e a plurális értékszemléletet, többféle ideológia és nézetrendszer egyidejű jelenlétét megengedő korban? Hagyománnyá válik-e az elmúlt évtizedekben már-már általánossá váló egalitáriánus férfi–nő kapcsolat a „polgári” társadalom újkori reinkarnációjában?

A második kiválasztott generáció tagjai a „hídként” jellemzett nemzedék gyermekei. A velük folytatott beszélgetések arról tanúskodtak, hogy a szocialista időszak nőszerepei ugyancsak problematikusak azok számára, akik a hetvenes évek elején születtek, és gyermekként olyan családban nevelkedtek, amelynek tagjaira a korszakban uralkodó elvárások, kényszerek és választások hatottak. A fiatal generáció tagjaival készült interjúkban többször találhatunk közvetett vagy közvetlen utalást arra, hogy a szülők, de főleg az anyák a munkavállalás és a családalapítás szempontjából nem tudták úgy alakítani életüket, ahogy szeretnék volna, feltehetően éppen a rendszer nők irányában támasztott elvárásai miatt. Egyszerre jelent meg a visszaemlékezésekben a karrierjében gátolt anya képe és annak a nőnek a figurája, aki képtelen a családjának szerepét elképzelései szerint betölteni.

A beszélgetések idején már hetedik éve egy megváltozott világ vette körül válaszolóinkat. A többpárti parlamenti demokrácia, a magántulajdonon alapuló piacgazdaság, a rendszerváltozás alapvető fordulata az első kiválasztott nemzedék tagjait életpályájuk „delelőjén”, felnőtt életük teljében érte. Az interjúk szempontjából különleges jelentősége volt ennek a megváltozott társadalmi környezetnek. Egy életút rekonstruálása mindig együtt jár a magántörténet historizálásával, az utólagos megfogalmazás kerek narratívakénti prezentálásával. A lezártnak tekinthető történelmi korszak és az idősebbik generáció tagjaival folytatott interjúk életciklusok szempontjából adott időzítése – befejezett termékenységi periódus, többnyire a lehetséges csúcstól már elért, befejeződéséhez közeledő vagy már befejezett karrier – egymást fölerősítve hatottak abba az irányba, hogy válaszolóink életüket kerek, lezárt egésként mutassák be. A fiatal válaszolók viszont éppen felnőtt életük elején, többnyire a – gyermekkorukhoz képest gyökeresen megváltozott társadalmi rendszerben elkövetkező – jövőre vonatkozó elképzeléseik keretében jelenítették meg azt a nőképet, amelyet a maguk számára elfogadhatónak tartanak.

Az interjúk témáin végigtekintve a következő összehasonlítási lehetőségek adódtak:

Az anyák generációjában a *gyermekkori szocializációt* felidézve szembeszökő és éles kü-

lönbség volt tapasztalható a családi és a társadalmi hatásrendszer között. Az ún. kettős nevelés, a privát és a nyilvános kommunikáció szembenállása, a többnyire konzervatív, vallásos családi légkör és a szocialista ideológia emancipatórikus és egalitáriánus nőképe az akkor felnővekvők számára olyan ambivalenciát közvetített, amelyet megoldani nem, legfeljebb interiorizálni lehetett. A lányok generációját nem érték ilyen élesen ellentétes hatások. A hetvenes évek közepére-végére szülei generációja elfogadta, vagy legalábbis elviselte az uralkodó normát: a kétkeresős, kis létszámú családmodell, a dolgozó nő, a gyermekintézmények igénybe vétele a gyermeknevelésben, a fiúk és lányok számára közel azonos pályaválasztási és munkavállalási lehetőségek mindennaposává váltak. Ennek megfelelően az idősebbik generáció pályaválasztása, házassági aspirációi, jövőképe a saját szülei nemzedékével gyökeres ellentétben állt, míg a fiatal korosztály megtagadni nem, legfeljebb módosítani, élhetőbbé tenni kívánta a szülői modellt.

A *férfi–nő kapcsolat szexuális vonatkozásait* az idősebbik generáció számára a konzervatív, többnyire vallásos nevelés tabukkal teli, korlátozott, a szüzesség értékének hagyományos követelését magában foglaló elvárásokkal övezte, és részben a nem kívánt terhesség veszélyének állandó jelenléte miatti félelem, büntudat terhelte. A fiatal generáció tagjai esetében a nemi élet a férfi–nő kapcsolat természetes velejárójának tűnt, s csak néhányuk felfogásában korlátozódott a házassáletre.

A *párkapcsolatok* megítélésében a döntő különbség a beszélők életkorából, élethelyzetéből adódott. Az idősebbik generáció tagjai egy megélt élet, évtizedek óta fennálló kapcsolat vagy hosszabb-rövidebb ideig tartó kapcsolatok tapasztalatainak tükrében, retrospektív módon számoltak be férfiakhöz fűződő viszonyukról, a kívánatos, elfogadott vagy elutasított együttélési mintákról, a családi munkamegosztásról, a szülői szerepek különbözőségeiről, a kamaszkori anticipált párkapcsolati ideál és a realitás összefüggéseiről. A fiatalok párkapcsolati képe többnyire a jövőben kívánatos, maguk számára elfogadható, de a lehetséges – univerzálisnak vagy az adott társadalmi körülményekkel összefüggőnek tekintett – korlátok figyelembevételével keletkezett.

Ugyanez vonatkozik a *nők nyilvános szférában betöltött szerepeire* is. A retrospektív és prospektív képek pszichológiai különbségein túl azonban ezen a területen mutatkozott meg leginkább a megváltozott társadalmi körülmények hatása. Az ötvenesek munkavállalói tapasztalatainak nagyobb része az államszocializmus időszakából származik, többnyire olyan pályakezddéssel, amelyre a családi és munkavállalói szerepek összeegyeztetéséből adódó összes lehetséges probléma ellenére nem volt jellemző a vagy-vagy dilemmája. Az interjúkból az tűnt ki, hogy a nemi hovatartozásra való tekintet nélküli szabad pályaválasztás és munkavállalás, az önálló jövedelem és az egalitáriánus férfi–nő kapcsolat volt az ideál, amelyet a hagyományos családi (főleg szülői) szereppel kívántak ötvözni válaszolóink. Az élet sikerességének vagy sikertelenségnek legfőbb magyarázata éppen abból származott, hogy a tradicionális és a modern szerepeket milyen eredménnyel tudták összeegyeztetni e generáció tagjai. Ezzel szemben a fiatal nemzedék tagjaival készült beszélgetések arról tanúskodnak, hogy anyáik nehézségei, kudarcai, a kettős teher szorítása okozta küszködés – ami az ilyen légkörben nevelkedők számára korántsem vonzó minta, s ami ráadásul gyakran kiváltotta válaszolóinkban a feleslegesség érzését is – társulva a rendszerváltás után megnövekedett választási szabadság lehetőségével, ellentétes irányban polarizálta e nemzedék tagjait. Határozottan elkülönültek a konzervatív és az emancipált értékrendet követők, az ellentétes elvárások összeegyeztetésének kívánalma helyébe a két lehetséges női életút közötti választás dilemmája lépett.

Mindezek következtében a két generáció tagjaival folytatott interjúk földolgozásakor a hasonló kérdésfeltevés, azonos tematika ellenére sem tudtunk azonos kategorizációs rendszert kidolgozni. Az idősebbik generáció tagjai abból a szempontból különböztek egymás-

tól, hogy az egyenlőségen alapuló férfi–nő viszonyhoz és a különböző szerepek összehangolásán alapuló ideálhoz képest milyen életet tudtak maguknak megteremteni. Az *egalitáriánus*, az *alárendelődő* és a *független* elnevezésű csoportok éppen abban tértek el egymástól, hogy a tradicionális családi szerepek és a modern munkavállalói, közéleti szerepek kibékítésében sikeresnek érezték-e magukat válaszolóink, kénytelen-kelletlen elfogadták-e a nőszerep tradicionális alárendelődését, vagy éppen lemondtak az összeegyeztetésről, és életüket a társadalmilag előírt, de egymásnak ellentmondó elvárásrendszer keretein kívül élték/élik.

A fiatalabbik generációval készült interjúk viszont alapvetően megoszlottak aszerint, hogy az egyes válaszolók mit tekintenek ideálnak, milyen elvárásokat alakítanak ki maguk és általában a nők számára az adott társadalmi feltételek között. Jól elkülönültek egymástól azok, akik a *konzervatív*, a férfiak családon kívüli szerepeit kiegészítő, a család feladatainak alárendelődő nőképet vallották magukénak, azoktól, akik az *emancipált* és a nők számára is a társadalmi érvényesülést, az önmegvalósítást előtérbe helyező női szerepeket preferálták. Az éles elkülönülés ellenére mindkét nagy csoporton belül találkozhattunk olyanokkal, akiknek nőképeben a választott értékrendnek megfelelő nőszerep különböző elemei harmonikusan illeszkedtek egymáshoz, míg másoknál ezek az elemek a válaszoló szemében konfliktusok forrásai voltak.

A *vagy-vagy dilemmájának* megjelenése minden bizonnyal elsősorban a nők és férfiak számára egyaránt megváltozott társadalmi feltételekkel függ össze (a szocializmus egyenlősítő tendenciáihoz képest a verseny megjelenése, az individuális érvényesülés nagyobb lehetősége, az anyagi feltételek erőteljesebb hatása a mindennapi életre stb.), de az interjúk alapján az is feltételezhető, hogy ez a részbeni visszafordulás az anyák nemzedékében is meglévő ambivalencia következtében alakult ki. Úgy tűnik, az egyidejűleg betöltött, egymással csak nehezen összehangolható szerepek vállalásakor fellépő túlterheltség, az esetleges összeegyeztetési kudarcok – fölbomló család, mind a családi, mind a munkahelyi szerepében alulteljesítő, önbizalomhiányos és frusztrált anya – olyan családi miliót eredményeztek, amelyet az abban felnövekvők nem kívántak tovább éltetni. A szerepek összeegyeztetése helyett a szerepek elkülönítését választották, akár a családi értékek, akár az önérvényesítés nyilvános szférában megvalósítható útja mellett kötelezték is el magukat.

A fent felsorolt különbségek mellett sok hasonlóságot is találtunk a két interjúsorozatban. Ennek ellenére nem gondoljuk, hogy a két eltérő korcsoport hasonló válaszai a női szerep felépítésével kapcsolatos, általános érvényű igazságokat jelentenek. Semmiképpen nem kívánjuk az összesen 42 mélyinterjú tapasztalatait a mai felnőtt nők összességére kiterjeszteni. Mindenképpen figyelemre méltónak találjuk azonban, hogy a nőkre és férfiakra vonatkozó általánosítások, sztereotípiák, a nők és férfiak különbözőségére és különböző társadalmi helyzetére adott magyarázatok az egymástól gyökeresen különböző értékrendek ellenére is nagyon hasonlítanak egymásra. Az is szembeszökő, hogy a nők férfiakéhoz képest másodrendű, alárendelt társadalmi szerepével kapcsolatban a korosztályi, az életciklusban elfoglalt hely szerinti és az életutat alapvetően befolyásoló társadalmi környezetből adódó különbözőségeik ellenére egy sor azonos tapasztalat mutatkozott a két generáció elbeszéléseiben. Túlzás lenne ezek alapján a patriarchátus történelmi korokon és társadalmi berendezkedéseken átívelő, makacs fennmaradását igazolva látni. De annyi elmondható, hogy nem elég két női generáció fellépése a férfiakéhoz közelítő pályaválasztási, munkavállalási, anyagi vagy akár pár- vagy családforma-választási esélyekkel ahhoz, hogy a társadalom – és benne maguk a nők – nőkről alkotott képe és így a társadalmi női szerep felépítése is megváltozzék.

Hivatkozott irodalom

- Basu, Amrita (szerk.) (1995): *The Challenge of Local Feminisms, Women's Movements in Global Perspective*. Westview Press (USA).
- Cseh-Szombathy László (1991): A családi értékek változása és ennek hatása a családi funkciók alakulására. In *Társas kapcsolatok*. Utasi Ágnes szerk. Budapest: Gondolat.
- Cseh-Szombathy László (szerk.) (1978): *A változó család*. Budapest: Kossuth.
- Csernák Józsefné (1998): *Házasságkötések és válások Magyarországon a II. világháború után* (előadás – elhangzott a Házasodás és válás, társadalmi összefüggések c. nemzetközi tudományos konferencián). Budapest.
- Ferge Zsuzsa (1982): *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Funk, Nanette és Magda Mueller (szerk.) (1993): *Gender Politics and Post-Communism, Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge.
- Gergen, K. J. és Gergen, M. M. (1992): A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In *Válogatás a szociális megismerés szakirodalmából, II. Érzelmek és én-tudat*. László János szerk., 127–172. Budapest: Tankönyvkiadó.
- H. Sas Judit (1984): *Nőies nők és férfias férfiak*. Budapest: Akadémiai.
- Haney, Lynn (1994): From Proud Worker to Good Mother: Women, the State, and Regime Change in Hungary. In *Frontiers*, 14(3).
- Koncz Katalin (szerk.) (1985): *Nők és férfiak – hiedelmek, tények*. Budapest: MNOT és Kossuth.
- Kulcsár Kálmán (1982): *A mai magyar társadalom*. Budapest: Kossuth.
- László János (1998): Identitás és narratívum. In *Szerep, forgatókönyv, narratívum*, 137–145. Budapest: Scientia Humana.
- Lorber, Judith (1994): *Paradoxes of Gender*. New Haven and London: Yale University Press.
- Lőcsei Pál (1985): A női munkavállalás és a hagyományos magyar család. In *Kortárs*, 10.
- Marody, Mira (1993): Why I am not a Feminist: Some Remarks on the Problem of Gender Identity in the United States and Poland. In *Social Research*, 60(4) (tél).
- Neményi Mária (1996): The Social Construction of Women's Role in Hungary. In *Replika*, Special Issue, 83–90.
- Neményi Mária (1999): *Csoportkép nőkkel*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Neményi Mária és Tóth Olga (1998): *A nők társadalmi szerepének változásai az ezredfordulón*. Nemzeti Stratégiai Kutatások, MTA.
- Pongrácz Tiborné és S. Molnár Edit (1997): A gyermekvállalási magatartás alakulása. In *Szerepváltozások – Jelenítés a nők helyzetéről 1997*. Lévai Katalin és Tóth István György szerk. TÁRKI – Munkaügyi Minisztérium.
- Rueschemeyer, M. (szerk.) (1994): *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe*. M.E. Sharpe, Inc.
- Sándorné Horváth Erika (1986): *A gyvestől a gyvedig*. Budapest: MNOT és Kossuth.
- Scheppele, Kim Lane és Wessely Anna (1997): Kulturális politika és a „P.C.” In *Világosság*, 7.